

УДК 398.341 : 662.91 (477.41/.42 – 191.2)

ОПАЛЮВАЛЬНІ ПРИСТРОЇ НАРОДНОГО ЖИТЛА СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ (КОНСТРУКТИВНО- ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ТА СВИТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТИ)

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра етнології

Розглянуті опалювальні пристрої народного житла поліщуків (вогнище, піч, лежанка, груба) та система димовідведення в їх історичному розвитку. Досліджені конструкція та функції опалювальних пристроїв. Виявлений зв'язок системи опалення житла населення Середнього Полісся як явища матеріальної культури з традиційною духовною культурою – демонологією, календарною і сімейною обрядовістю, повір'ями, прикметами, магією. З'ясовані світоглядні основи та культурно-побутові реалії, які спричинили виникнення у поліщуків пласту демонологічних вірувань, звичаїв, обрядів, повір'їв, пов'язаних із системою опалення.

Ключові слова: етнологія, українці, Полісся, вогнище, піч, демонологія, звичаї, обряди, культ предків.

Народне житло належить до головних ділянок традиційної культури етносу, а система опалення та відведення диму становить, своєю чергою, одну з його найважливіших типологічних особливостей. Ще донедавна в узагальнюючих етнологічних дослідженнях домінувала думка про властивість для українців “абсолютної однотипності у вирішенні інтер'єру житлового приміщення (розміщення печі в куті біля входу з орієнтацією її устя до входу і діагональне щодо печі розміщення покуті)”, а також стверджувалося про те, що “традиційний інтер'єр [...] української хати, походження якого пов'язане з давньоруськими традиціями, простеженими археологами з XI–XII ст., характеризувався у XIX ст. дивовижною типологічною єдністю; піч, звернену устям до поздовжньої стіни з вікнами, завжди ставили в куті біля входу”¹.

Щодо генезису та еволюції системи опалення українського народного житла, то, на думку дослідниці Тамари Косміної, конструкція і форма вогнища вдосконалювалися упродовж століть.

¹ Миронов В. В., Наулко В. И., Космина Т. В. Украинцы // Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры. Москва, 1987. С. 119, 120–121.

Воно пройшло шлях від наземного відкритого вогнища через підняту над долівкою на кам'яних і глинобитних платформах піч-кам'янку, глинобитну піч із горизонтальним подом, підняту над землею; глинобитну піч з горизонтальним подом і купольним склепінням над нею – до глинобитної української “варистої” печі з припічком, піднятим над глиняною долівкою і поставленим на цей припічок закритим склепінням, де, власне, і розміщався вогонь².

Масштабні етнографічні дослідження, проведені на Поліссі в післячорнобильський час (упродовж 1994–2004 рр.) і накопичені у процесі збирання польового матеріалу фактологічні дані дають змогу ближче підступитися до питання стосовно походження та розвитку українського народного житлобудівництва, зокрема й системи опалення. Адже віддалені села й хутори Поліського краю та чіпка пам'ять інформаторів, оперта на власний життєвий досвід і розповіді батьків та дідів, приховують “ключі” до розгадки багатьох “білих плям” і “таємниць” народної культури поліщуків, ширше – українців, слов'ян загалом.

Пропоноване дослідження має за мету висвітлення маловідомих сторінок історії народного житла мешканців Середнього Полісся, зокрема системи опалення: встановлення типології опалювальних пристроїв, аналіз їх конструкції та функцій, особливостей системи димовідведення. Зважаючи на важливе місце в житті людини опалювальної системи як явища матеріальної культури, спробуємо виявити, якою мірою це відобразилося у світогляді поліщуків – демонології, обрядовості, повір'ях, гаданнях, магії, а також з'ясувати те, які культурно-побутові реалії стали їх основою. Адже вогнище повсюдно у народів світу виконувало роль сакрального центру житла, вважалося місцем перебування духів дому і сім'ї³.

Польовий етнографічний матеріал, зафіксований наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. на теренах Середнього і частково Західного Полісся, спонукає автора переглянути існуючі уявлення про генезис і розвиток системи опалення народного житла українців, зокрема і поліщуків, внести значні доповнення та корективи у знання про цю царину традиційної культури українського етносу. На першорядну увагу в цьому контексті заслуговує інформація, почерпнута у віддаленому північному поліському с. Копищі Олевського району Житомирської області. Саме тут удалося зафіксувати цінні відомості про майже невідоме досі явище в українському народному житлобудівництві – використання у стаціонарному житлі як основного і єдиного опалювального пристрою примітивного відкритого вогнища. Ще в 20–30-х роках ХХ ст. у зазначеному селі було декілька хат-“курніц” (щонайменше – дві), які склалися із сіней і власне житлового приміщення (сіни + хата).

² *Космина Т. В.* Сельские поселения и жилища // Украинцы. Москва, 2000. С. 181.

³ *Кубе С.* Отопление // Свод этнографических понятий и терминов. Москва, 1989. Вып. 3: Материальная культура. С. 120.

У цих стаціонарних житлах-“курніцах” була цілком відсутня звична для української традиційної хати вариста піч. Натомість посеред кімнати було “горно” – відкрите вогнище, підняте над рівнем земляної долівки приблизно на 50–70 см. “Горно” мало прямокутну конфігурацію з довжиною сторін приблизно 80x100 см. Стінки основи вогнища були вимурувані з каменю, скріпленого глиняним розчином. Порожнина цього своєрідного кам’яного ящика була заповнена піском, а зверху – влаштований глинобитний “черінь”, на якому розпалювали вогонь. Дві протилежні (довші) сторони “горна” зверху були обладнані невисокими (приблизно 25 см заввишки) бортиками, зведеними з каменю, які запобігали розсуванню з “черіня” паливного матеріалу – дров. У земляній долівці хати безпосередньо перед “горном” була викопана ямка (“кубло”) для зсипання жару і попелу; зверху ямку накривали металевою накривкою, “щоб не було чадно”⁴.

Під час експлуатації “горна” на “черіні” розпалювали вогонь і ставили довкола нього керамічний посуд із продуктами для термічного оброблення їжі. Тут же випікали хлібні вироби – коржі, перепічки: на заметений від жару і попелу гарячий “черінь” настеляли капустяне чи дубове листя, на яке клали приготовлене тісто.

Під час опалення дим з відкритого вогнища виходив у сплетений із лозового пруття комин, влаштований на чотирьох міцних, закопаних у долівку довкола “горна”, стовпах. За допомогою цього комина дим із вогнища на “горні” усувався поза межі житла – “за кришу”⁵. При такому способі відведення диму димар на хаті мав би неодмінно завершуватися “головкою”, покритою невеликим двосхилим дашком, що запобігало б потраплянню у житло, зокрема і на “горен”, атмосферних опадів – дощу, снігу. Принаймні на старих поліських хатах, які здебільшого зведені в XIX – на початку XX ст., і досі ще зберігаються подібні дашки⁶. Тут же треба зазначити: за наявності на горищі “лежака” (горизонтального димохода) або відведення диму через “каглу” (отвір у сінешній стіні) такий дашок фактично був зайвим. Очевидно, він зберігався на поліських хатах за давньою традицією.

Ще однією прикметною рисою хат-“курніц” зі с. Копища була відсутність звичної для традиційного українського житла плоскої стелі (“столі”), яка підтримується одним або кількома сволами. Натомість, як повідомив один із

⁴ Аналогічні ями перед опалювальними пристроями відомі на території України в житлах слов’янського та давньоруського часу (*Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О.* Давні поселення України. Київ, 2005. С. 24).

⁵ *Сілецький Р.* До питання про відкрите вогнище як опалювальний пристрій народного житла на Правобережному Поліссі // *Вісник Львівського університету: Серія історична.* Львів, 1999. Вип. 34. С. 496–497.

⁶ *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір’я) // *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження.* Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина. 1995. С. 135. Аналогічні дашки були також атрибутом традиційного сербського житла, яке опалювали за допомогою відкритого вогнища (*Родић З.* Развој сеоске куће и становање у Србији. [Београд], 1999. С. 16, 46–51).

місцевих інформаторів, стеля була “горбата”⁷ – “накотом” (поздовжньо-вінчатої конструкції)⁸. Безсумнівно, що цю особливість спричинила саме наявність у житлі відкритого вогнища – “горна”, піднятого на рівнем земляної долівки. Можливо, згадана “горбата” стеля була суміщена з дахом – відповідно утеплена (наприклад, шаром дерну, моховою прокладкою між вінцями) та водночас виконувала функцію і стелі, і даху. Мабуть, саме про таке поліське житло побіжно згадав Павло Чубинський, спираючись на матеріали етнографічних експедицій 1869–1870 років. Зокрема, учений зазначив, що в одному й тому ж поліському селі

можна зустріти курну хату зі стелею і без стелі; [...] для того, щоб у стінах не було між колодами щілин, використовують особливого роду мох, який кладуть шаром на кожну колоду і потім зверху прикладають подальшою колодою; [...] іноді цей же мох використовують і для даху, але це буває лише тоді, коли курна хата зводиться без стелі⁹.

Щодо типу опалювального пристрою у хаті “без стелі”, то П. Чубинський оминув це питання мовчанкою.

На жаль, набута нами в с. Копищі усна інформація не підкріплена візуальним спостереженням, позаяк у 1943 р. його дощенту спалили німецькі окупанти: згоріли всі 650 хат і було знищено 283 мешканців¹⁰.

Незважаючи на поодинокий характер відповідних відомостей, маємо вагомий підстави (як прямі, так і опосередковані) стверджувати, що в минулому подібне реліктове явище матеріальної культури¹¹ побутувало щонайменше скрізь на теренах Середнього Полісся. Пряме підтвердження того знаходимо у книзі коростенського краєзнавця Миколи Брицуна-Ходака “Літописна земля древлян”, де наявні фрагменти паспортизованих інтерв’ю поліських автохтонів-старожилів

⁷ Зап. 24.07.1997 р. у с. Копищі Олевського р-ну Житомирської обл. від Лозка Явтуха Даниловича, 1915 р. народж.

⁸ Докладніше про конструкцію стелі в народному житлі Середнього Полісся див.: *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі Зошити. 1996. № 2. С. 78–92.

⁹ *Чубинський П. П.* Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом Юго-Западного отдела: Материалы и исследования, собранные действительным членом Чубинским П. П. Санкт-Петербург, 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 389–390.

¹⁰ *Таранушенко С.* Давнє поліське житло // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). 1969. № 1. С. 12.

¹¹ Свідченням реліктовості не лише самого явища, а й навіть лексеми “горен” чи “горно” (у значенні опалювального пристрою стаціонарного чи тимчасового житла) є відсутність останньої у фундаментальному виданні відомих сучасних українських мовознавців Миколи й Олександра Никончуків, присвяченому будівельній лексиці правобережного Полісся (див.: *Никончук М. В., Никончук О. М.* Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов’янських мов. Житомир, 1990).

на різномірну етнографічну тематику. Серед них, власне, і знаходимо цінну інформацію з порушеного питання. З огляду на її виняткову важливість дозволимо собі процитувати окремі фрагменти:

...Горно – місце палення вогню у старовинній хаті. Горно для варіння їжі. [...]. Горно – відкрите огнище в хаті-курниці. Горно відоме в Можарах і Верпі (у селах Овруцького р-ну Житомирської обл. – Р. С.). Горно Верпи: На чотирьох стовпиках дерев'яних стоїть горно. Горно – дошки на стовпиках, на дошках – глина, на глині вогонь кладеться, огнище палає, на огнищі горна вариться страва. Горно топиться по-чорному. Стеля-столь закопчена від легкого сухого диму. Стіни білені, закопчені зверху донизу, особливо зверху. Внизу від долівки земляної з метр висоти – чисті стіни, дим виходить у прочинені двері. Хата під час топіння курить – курниця¹².

Ще один цікавий факт зафіксовано на території Київщини, зокрема в с. Приборську Іванківського району, де місцеві поліщуки номінують внутрішню частину склепіння варистої печі терміном “горен”¹³.

Під час експлуатації “горна” як опалювального пристрою можна було забезпечувати виконання декількох функцій: готувати їжу способом її термічної обробки, опалювати приміщення (очевидно, менш ефективно, ніж за допомогою печі), а також освітлювати його. Можна припустити, що примітивний освітлювальний прилад “посвет”, поширений у минулому на теренах Полісся, є рудиментом подібного відкритого вогнища. Сучасній етнології відомо декілька різновидів цього освітлювального пристрою, на яких не будемо докладно зупинятися¹⁴. Відзначимо тільки те, що серед них найбільший інтерес становить “посвет” із старовинного західнополіського с. Самарів Ратнівського району Волинської області, позаяк своєю примітивною конструкцією він нагадує описаний раніше “горен”. Зазначений освітлювальний прилад складався з вертикально встановленої посеред хати колоди заввишки приблизно 50 см і покладеного зверху гладкого каменя, на якому палили скіпки. Дим виходив крізь отвір у стелі через підвішений до неї комин – просякнутий вапном конусоподібний мішок¹⁵. Мешканці Середнього Полісся називали його, крім термінів “светак”,

¹² Брицун-Ходак М. Літописна земля древлян. Археологія. Історія. Етнографія. Коростень, 2002. С. 335–336.

¹³ Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище як опалювальний пристрій... С. 499. Треба зазначити, що цей термін побутував і на території Покуття. Зокрема, “горном” покутяни називають комин-димозбірник, влаштований над устям печі (див.: Якимович А. Традиційне народне житло Покуття кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові записки / Музей народної архітектури та побуту у Львові. Львів, 1998. Вип. 1. С. 62).

¹⁴ Докладніше про поліські освітлювальні пристрої див.: Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. Львів, 2001. С. 68–69.

¹⁵ Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України... С. 68. У “посветах” новішої конструкції (якщо вертикально встановлена колода була відсутня) скіпки палили на залізній решітці, причепленій до комина, виготовленого з мішківини або шматка дуплавого стовбура вільхи чи якогось іншого дерева.

“посвет”, “світло”, також лексемами “курник” і “димник”¹⁶. Хоча в копищенських хатах-“курніцах” поряд з “горном” був влаштований окремий “посвет” новішої конструкції, логічно припустити, що в давнину відкрите вогнище виконувало, крім інших, і функцію освітлення житла.

На території Середнього Полісся “горен” використовували також для обігрівання “стебки” – теплового господарського приміщення для зберігання овочів, коренеплодів, картоплі тощо. Зокрема, у с. Бігуні Овруцького району Житомирської області в кутку приміщення, де зазвичай стоїть піч, встановлювали на долівці дерев’яний ящик (“скриню”), який наповнювали піском; у ньому робили невелику ямку. Взимку під час морозів раз на добу сюди приносили із хати жар і зсипали його на “скриню”¹⁷. У с. Левковичах Овруцького району Житомирської області її заміняв “горен” – невисокий (заввишки 2–3 вінці) зруб, заповнений піском¹⁸.

Цінну інформацію про обігрівання “стебки” за допомогою “горна” в с. Можарах Народицького району Житомирської області знаходимо також у вже згаданій книзі М. Брицуна-Ходака:

В Можарах вдалося записати оповідь про стебку-курницю, піч-горно стебки-курниці. Пічка, в якій можна спекти хіба що дві хлібини: “Курниця – мала стебка, хатка мала, давня-прадавня, по звичаю будована. Віками стебку будовали. На чотириох палках товстих горно робили: клали дошки, на дошках глину мостили. Стінки пічки-горна з глини виліплювали. Вогонь клали. Горно горіло. Димок ішов на хату, двері відкривали для тяги-духу. Стебка закопчувалася, стіни чорні доверху. Мели сажу на стінах, вехою сажу зметали. Спали на лавках¹⁹.

“Горен” як опалювальний пристрій “стебки” відомий також у Чорнобильському районі. Про нього побіжно згадала відомий український етнолог Ніна Заглада в експедиційному звіті за 1934 р.:

Стебка ogrівалася в такий спосіб, що посередині насипали жар. Дехто з кирпичів зробить для цього горен і туди сипле жар²⁰.

Цікаво, що невідомий інформатор М. Брицуна-Ходака стверджував про “стебку” радше як про житлову, а не про суто господарську будівлю. Такий контекст цілком суголосний з висновками відомого знавця традиційного поліського

¹⁶ Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика... С. 204.

¹⁷ Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... С. 128.

¹⁸ Радович Р. Поліська стебка (За матеріалами Правобережного Полісся) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССХLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 221.

¹⁹ Брицун-Ходак М. Літописна земля древлян... С. 331.

²⁰ Заглада Н. Из звіту етнографічної експедиції 1934 року / Упоряд., прим., “Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови” М. Глушка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССХLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 473.

житлобудівництва Романа Радовича, котрий простежує “генетичний зв’язок між стебкою (як теплою опалюваною господарською будівлею. – Р. С.) і житлом”. Він же вважає, що “виникнення цих двох будівель безсумнівно пов’язане з однокамерним опалюваним приміщенням (очевидно, житловим)”²¹. Слушність такої думки підтверджують матеріали згаданої уже Н. Заглади:

В с[елі] Ново-Шепеличі (Чорнобильського р-ну Київської обл. – Р. С.) були такі стьобки, що їх було уже перероблено на хати: поставлена піч і невеликий піл. [...]. Раніше на селі було кілька таких стьобок, коли жили всією родиною, то там спала невістка з чоловіком²².

“Горен” як опалювальний пристрій поліщуки використовували і в сезонних пастуших житлах, поширених у минулому на території Середнього Полісся. “Курень” – примітивне пастуше житло зводили з довгих міцних жердин (“дубцов”) й опалювали відкритим вогнищем, розкладеним безпосередньо на землі всередині приміщення (с. Давидки Народицького р-ну Житомирської обл.)²³. У куренях влаштовували вогнища також посередині приміщення, засипаючи землею порожнину невисокого (заввишки 1–2 вінці), чотирикутного у плані зрубу²⁴. Але типологічно ближчими до описаних уже копищенських хат-“курніц” є, звичайно, пастуші сезонні житла-“курніци” з околиць с. Левковичів, що на теренах Овруччини. Ще в 30-х роках ХХ ст. місцеві поліщуки зводили на віддалених від села весняних лісових пасовищах сезонні однокамерні зрубні житла. Зрубна чотирикутна кліть заввишки 2 м мала розмір стін приблизно 4 х 5 м, стелю (?) і була вкрита двосхилим дощаним дахом. Дверей і вікон у будівлі не було. Посередині такої “курніци” споруджували “горен” – відкрите вогнище, підвищене над долівкою. Його основу становив чотирикутний у плані зруб із розміром сторін приблизно 1,5 х 1,5 м і заввишки 0,5–0,7 м. Порожнину конструкції засипали піском (“землею”), покривали шаром глини, яку добре утрамбовували і вирівнювали з верхнім вінцем. На втрамбованій глиняній поверхні “горна” пастухи розпалювали вогонь і ставили довкола нього горшки, готуючи таким способом гарячу страву. Дим із “курніци” виходив крізь вхідний отвір²⁵.

На завершення треба згадати ще одне явище пастушого побуту поліщуків, яке генетично споріднене з відкритим вогнищем давньої поліської хати-“курніци” й означене аналогічним терміном – “горен”. Маємо на увазі зафіксований у с. Скуратах Малинського району Житомирської області спосіб ночівлі просто неба:

²¹ Радович Р. Поліська стебка... С. 229.

²² Загада Н. Із звіту етнографічної експедиції 1934 року. С. 473.

²³ Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... С. 128.

²⁴ Свирида Р. О. Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся // НТЕ. 1979. № 3. С. 56.

²⁵ Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... С. 128.

Пастухи палили багаття, потім вигрібали жар, трохи давали остигнути, клали солому на горен (місце, де горів вогонь. – *Р. С.*) і просто неба на ній спали. Було тепло, як на печі²⁶.

Зазначимо, що використання відкритого вогнища як опалювального пристрою житла не є явищем, яке побутувало в минулому лише на території Середнього Полісся. Польові етнографічні дослідження, проведені 2006 р. у Західному Поліссі (зокрема в Зарічненському районі Рівенської обл.), дають змогу стверджувати про те, що й тут ще в XIX ст. спорадично траплялися хати з відкритим вогнищем. Однак на відміну від мешканців середньополіських сіл місцеві поліщуки знають про них здебільшого з усної традиції – з переказів. Водночас присутні в їхніх розповідях подробиці, які стосуються конструкції вогнища та житла, матеріалу і способів опалення, засвідчують їхню високу ступінь вірогідності та значно доповнюють етнографічні матеріали із Середнього Полісся.

Були колишні хати, що не було печей. Хата була маленька – 4 x 5 м. Всередині пудлоги не було – пісок був. От вони там костра розклали такого маленького і коло нього грілися прямо на песку (сам не бачив – дід розказував). То називали – “курінна хата”²⁷.

То геть колись так казали: шо, наприклад, тік був з глини – не підлога, а тік з глини. То ємку (ямку. – *Р. С.*) таку вирубають да на піску, проберуть да там топлять. Горшечок може якийсь крошки звариться. Так жили колись. А куди ж той дим ішов? Якоюсь тихою лозою сухою палили, коби диму без ладу не було. (Запалиш дровима, то диму бач кільки?). А як лозина або крушина – то диму не буде, а огонь є ж – горить, а диму – нема. В ємочці можна млинця спекти... Зимою цілий день топили так, коби було тепло. Це розказували колишніє люди²⁸.

Були хати без печі. Трохи змуроване возвищення... Там були розсохи, казан... В столі – дирка²⁹.

Були хати без печі. Вогонь горів посеред хати, дим... Це – в біднячиська. Вогонь горів в ведру, чи в чому...³⁰

²⁶ Зап. 14.08.1996 р. у с. Скуратах Малинського р-ну Житомирської обл. від Величанського Василя Івановича, 1925 р. народж.

²⁷ Зап. 24.09.2006 р. у с. Боровому Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Ковінька Івана Павловича, 1942 р. народж.

²⁸ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Марчук Віри Захарівни, 1930 р. народж.

²⁹ Зап. 27.09.2006 р. у с. Морочному Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Карповича Івана Петровича, 1931 р. народж.

³⁰ Зап. 28.09.2006 р. у с. Серниках Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Полохович Ганни Яківни, 1921 р. народж.

Були хати без стелі, що дрова палили посеред хати: палили, варили тамечки – так вони й жили, тії люди, колись. До нас ходили такі старі люди і казали. Курінь – звався колись, що кутив дим. Кружка посадета того... і, значить, не було столі..., а то там просто криша була і так во палили, і так во жили³¹.

Наведені етнографічні дані переконливо засвідчують цілковиту закономірність інформації із с. Копища про використання місцевими поліщуками як основного і єдиного опалювального пристрою у стаціонарному житлі відкритого вогнища на платформі – “горна”. Аналіз виявленого матеріалу дає змогу стверджувати: тут ми маємо справу, за влучною характеристикою Стефана Таранушенка, із

зацілілими залишками архітектури давно минулих часів. Вони характеризують найдавнішу відому нам фазу в розвитку архітектури на землях України. [...] Поліська фаза українського житлового будівництва характеризує старовинний тип житла не тільки українських поліщуків, а також білоруського Полісся та Росії, в тих районах, де збереглися архаїчні форми будівництва (північні області РРФСР, Сибір)³².

Слушною видається також думка цього вченого про те, що

поодинокі архітектурні явища, які у вигляді реліктів дожили до наших днів тільки на Поліссі, в добу Київської держави були масово розповсюдженими. Вони панували скрізь, де природні умови і матеріальні ресурси були однаковими³³.

Про стародавність розглядуваного опалювального пристрою свідчать також дані мовознавства. Слово “горен” (“горно”) у значенні опалювального пристрою житла не зафіксоване ані в діалектологічних, ані в етимологічних словниках. Проте семантика терміна “горно” у праслов’янській, індоєвропейській, давньоіндійській та пруській мовах пов’язана з такими поняттями, як “спека”, “жар”, “місце вогню”³⁴, що є близькими за значенням до поняття “відкрите вогнище”.

Лінгвістичні та етнологічні паралелі до розглянутого “горна” виявляємо у традиційно-побутовій культурі сусідніх слов’янських народів – білорусів, росіян та поляків. Наприклад, у білорусів лексемою “горан” (“гарно”) називали, крім звичних ковальської та гончарної печей, відкрите вогнище для приготування їжі на лісосплавному плоті: “Робили настил або скриньку з дощок і насипали туди пісок, на якому розпалювали вогнище”³⁵.

³¹ Зап. 27.09.2006 р. у с. Дубчицях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. народж.

³² Таранушенко С. Давнє поліське житло. С. 12.

³³ Там само.

³⁴ Етимологічний словник української мови: В 7 т. Київ, 1982. Т. 1. С. 569.

³⁵ Етнографія Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1989. С. 157.

На території Росії опалювальні пристрої, подібні до копищенського “горна”, побутували у X–XIII ст. у житлах Новгород³⁶. Крім того, росіяни називають ямку (або невелику нішу) на припічку, в яку загортають із печі жар, лексемою “горнушка” (хоча водночас відомі й інші назви: “жараток”, “печурка”, “загнетка”, “порск”) ³⁷. Російські дослідники саме в цій “горнушці” вбачали рудимент відкритого вогнища ³⁸. Натомість росіяни Уралу вогнище в житлі називають не інакше, як “горном” ³⁹.

Аналогії до поліського відкритого вогнища-“горна” як опалювального пристрою житла знаходимо також на території Польщі. Відомий польський етнолог Роман Рейнфус стверджував, що наприкінці XIX ст. у Малопольщі спорадично зустрічалися селянські житла з відкритим вогнищем. Останнє було відоме двох варіантів: 1) викладене на долівці з каміння, скріпленого глиняним розчином (зустрічалося частіше); 2) вогнище, підняте над долівкою приблизно на 0,5 м заввишки (побутувало спорадично). Вогнище розміщували здебільшого посередині ⁴⁰ житлового приміщення і лише зрідка – у кутку ⁴¹. Станом на початок 60-х років XX ст. у польській етнологічній науці такі реліктові опалювальні пристрої зафіксовані в 24 сільських населених пунктах країни ⁴², а в підгірському с. Пстрангувці хату з відкритим вогнищем, піднятим над рівнем долівки, було виявлено ще в 1960 р. Це “паленіско”, зведене з плоских шматків каменю-пісковика, скріплених між собою глиною, нагадує у загальних рисах “горно” з українського с. Копища. Дим із житла також виходив крізь отвір у стелі ⁴³. Варто зауважити, що на Люблінському Підляшші відкрите вогнище в житлі як реліктове явище довше затрималося саме в українських селах ⁴⁴.

Наведені аналогії засвідчують закономірність побутування в українському народному житлі такого опалювального пристрою, як відкрите вогнище. Принаймні “горен” як явище матеріальної культури українців, зокрема народного

³⁶ Шенников А. А. Средневековые жилие дома на Руси и в Скандинавии // Славяно-русские древности. Ленинград, 1988. Вып. 1: Историко-археологическое изучение Древней Руси: итоги и основные проблемы. С. 104.

³⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. Москва, 1989. Т. 1. С. 380.

³⁸ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва, 1991. С. 298–299; Шенников А. А. Средневековые жилие дома... С. 105–106.

³⁹ Даль В. Толковый словарь... Т. 1. С. 380.

⁴⁰ Таке розміщення вогнища, на думку дослідників, було найраціональніше як з погляду вимог протипожежної безпеки, так і стосовно рівномірного поширення тепла та світла (Szymański A. Systemy i urządzenia ogniowe // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wrocław, 1995. Т. II: Budownictwo. S. 221).

⁴¹ Reinfuss R. Tradycje otwartego ogniska w małopolskim budownictwie ludowym // Lud (Wrocław). 1954. Т. 41. S. 702.

⁴² Kwaśniewski K. Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym: Studium na podstawie materiałów etnograficznych z drugiej połowy XIX oraz XX wieku. Wrocław; Kraków, 1963. S. 75–76.

⁴³ Kotula F. Piece // Polska sztuka ludowa (Warszawa). 1979. № 3. S. 144.

⁴⁴ Marczakowa K. Tradycja chałup kurnych i najprymitywniejszych urządzeń ogniowych na terenie woj. Lubelskiego // Studia i Materiały Lubelskie (etnografia). Lublin, 1967. Т. 2. S. 172–175.

житлобудівництва, цілком вписується у східнослов'янський контекст. Можемо стверджувати: уже у другій половині XIX – першій третині XX ст. побутування “горна” як опалювального пристрою житла мешканців Середнього Полісся мало реліктовий характер, було великою рідкістю. Мабуть, саме цим можна пояснити ту обставину, що такі відомі дослідники, як П'єр Домінік Де ля Фліз, Казимир Мошинський, Василь Кравченко, С. Таранушенко, Н. Заглада та багато інших, котрі були добре обізнані з культурно-побутовими реаліями Середнього Полісся, бодай навіть словом не згадали про використання поліщуками відкритого вогнища як основного і єдиного опалювального пристрою стаціонарного житла.

Виняток становлять польові дослідження, проведені в 1935 р. працівником архітектурного факультету Варшавської політехніки Збігневом Дмоховським на території між “Горинню і Львою на заході, Прип'яттю на півночі і межами Поліського воєводства на сході та півдні”. Зазначимо: ученого цікавили суто архітектурні аспекти поліського традиційного житлобудівництва, тому він не надав особливого значення зафіксованим матеріалам, які стосувалися системи опалення. Отож ж придивимося до них прискіпливіше. У с. Перебродах сучасного Дубровицького району Рівенської області було виявлено однокамерну хату Ф. Якімича, в яку вхід вів безпосередньо з двору, “піч і комин встановлені недавно; спершу хата була курною “курніцю”⁴⁵. Отже, раніше в хаті не було печі, і вона опалювалася за допомогою відкритого вогнища, що й послужило підставою називати її “курніцю”. Як відомо, житло, обладнане піччю і комином, курним не номінували.

Ще одну “курніцю” З. Дмоховський виявив у с. Хоромську сучасного Столинського району Брестської області Республіки Білорусія. На ретельно виконаному архітектором кресленні цієї “старої хати” – “незаселеної і занедбаной, покинутої ще “курницею”, піч відсутня. Натомість є заглиблення у долівці, призначене, очевидно, для відкритого вогнища. Крім того, в описаній хаті була так звана “горбата” стеля⁴⁶, що теж опосередковано свідчить про наявність у ній відкритого вогнища. На жаль, автор не приділив спеціальної уваги опалювальним пристроям. Та й, зрештою, у польському народному будівництві, на відміну від українського, відкрите вогнище в житлі не є великою рідкістю, що, можливо, й призвело до певної недооцінки польським ученим виявлених об'єктів традиційної архітектури поліщуків. Очевидно, саме ця обставина й завадила архітекторові належно оцінити рідкісну для українських теренів знахідку. З іншого боку, дивує замовчування цих фактів сучасними українськими і білоруськими дослідниками народного житла поліщуків (Романом Гошком, Архипом Данилюком, Володимиром Гурковим)⁴⁷.

⁴⁵ *Dmochowski Z.* Sprawozdanie ze studjów nad poleskiem budownictwem drzewnem w r. 1935 // *Biuletyn historii sztuki i kultury.* Warszawa, 1935. R. 3. S. 316.

⁴⁶ *Ibid.* S. 326–327 (Rys. 17 c).

⁴⁷ *Гурков В. С., Гошко Р. Ю.* Интерьер // *Полесье. Материальная культура.* Киев, 1988. С. 307–311; *Данилюк А. Г.* Традиційна архітектура регіонів України... С. 63–70.

Наведений етнографічний матеріал, незважаючи на його безсумнівну інформативну цінність і навіть унікальність, залишає відкритими низку питань, відповідь на які у зв'язку з незадовільним станом джерельної бази автор наразі не може дати. Так, яке місце в народному житлобудівництві поліщуків посідало відкрите вогнище, скажімо, у XVI–XVIII ст. та хронологічно в більш віддалені часи? Що сприяло збереженню цього архаїчного примітивного опалювального пристрою тоді, коли вариста піч уже (XII–XIII ст.) стала невід'ємним компонентом побуту українців, а в XIX ст. безроздільно панувала скрізь на українському етнічному просторі? Врешті, чи має “горен” як відкрите вогнище певний стосунок до генезису варистої печі? Який зв'язок з опалювальним пристроєм типу поліського “горна” мають ранньослов'янські та давньоруські напівзакриті вогнища?

У XIX – на початку XX ст. основним опалювальним пристроєм у традиційному житлі поліщуків була вариста піч. На теренах Середнього Полісся побутували різні конструктивні прийоми зведення печі, застосовувалися різноманітні будівельні матеріали (дерево, каміння, глина, цегла-сирівка, цегла випалена). Однак, незважаючи на ці відмінності, які часто траплялися навіть у межах одного села, загальна конструкція печі, її функціональні характеристики, принцип дії, обслуговування були однотипні не лише на Поліссі, а й на всій українській етнічній території.

У житлі поліщуків піч зводили найчастіше з правого боку від входу – у куті біля напільної і сінешньої стін. Склепіння печі споруджували на підвищеній над рівнем долівки платформі, яку називали “опіччям”, “опечищем”, “пудпеччям”, “зрубом”, “одьонком”, “фундаментом”, “подком” тощо. “Піч повинна виходити челюстями до сонця”⁴⁸. Конструкція пічної платформи могла бути різною. Давні курні печі влаштовували на обмазаному глиною настилі з дрібного кругляка чи плах, який укладали на балки, покладені на закопані в долівку стояки або на дві масивні підвалини⁴⁹. У с. Лопатичах Олевського району Житомирської області поодинокі екземпляри печей, зведені на платформі описаної конструкції, можна було зустріти ще в 90-х роках XX ст. Місцеві поліщуки називали їх печами “на подку, або на брьовнах, або на штандарях”⁵⁰. Побутували також зрубні опіччя з консольними випусками верхніх вінців для припічка. Стінки пічної платформи

⁴⁸ Зап. 14.08.1998 р. у с. Любимівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Пальченко Надії Захарівни, 1922 р. народж. Коріння такого категоричного твердження криється, ймовірно, у глибинах століть і пов'язане з тим етапом розвитку слов'янського житла, коли в напівземлянках VI–IX ст. були відсутні вікна, а опалювальний пристрій, подібний до печі, розміщували у правому задньому від входу куті й орієнтувався устям до входу. У цьому випадку дверний проріз, який влаштовували в південній стороні будівлі, тобто виходив “до сонця”, слугував основним і єдиним джерелом сонячного світла (Див.: *Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // Древнее жилище народов Восточной Европы*. Москва, 1975. С. 114, 118–119).

⁴⁹ *Гурков В. С., Гошко Р. Ю.* Интерьер. С. 308.

⁵⁰ Зап. 23.07.1997 р. у с. Лопатичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Вербельчука Гаврила Павловича, 1926 р. народж.

також могли вимурувати з каменю або звести з цегли-сирівки, а порожнину згодом засипати “землею” (піском). Загалом конструкція пічної платформи та будівельний матеріал для її спорудження залежали від наявності сировини, вправності і досвідченості “печкаря” і не становили якихось важливих локальних етнографічних особливостей⁵¹.

Неабияку роль у процесі функціонування печі та під час її обслуговування відігравала висота опіччя – від долівки хати до “черіня”, який був основною робочою поверхнею. Цей показник коливався у межах 0,6–1 м. За традицією, висота пічної платформи визначалася за допомогою антропометричного способу: “по росту баби”⁵², “по хазяйці”⁵³, “по росту хазяйки”⁵⁴. У середньополіських селах зустрічалися і конкретніші вимоги до показника висоти опіччя: черінь повинен сягати “хазяйці”, яка користується піччю, “до пупа”⁵⁵, “по пояс”⁵⁶, “вишей пупа – так заказували”⁵⁷, “печкар міряв под грудь”⁵⁸, “трохи нижче грудей”⁵⁹.

Визначена таким способом висота опіччя створювала оптимальні умови для обслуговування варистої печі – “було зручно з чавунами поратись”⁶⁰. Позаяк

⁵¹ Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... С. 128–130.

⁵² Зап. 18.07.1995 р. у с. Закусилах Народицького р-ну Житомирської обл. від Закусила Павла Семеновича, 1915 р. народж.

⁵³ Зап. 18.07.1995 р. у с. Бабиничах Народицького р-ну Житомирської обл. від Купинського Петра Івановича, 1935 р. народж.

⁵⁴ Зап. 21.08.1995 р. у с. Малій Фосні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Долюка Григорія Остаповича, 1928 р. народж.; 16.08.1995 р. у с. Бігуні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Андросович Уляни Антонівни, 1922 р. народж.; 15.08.1995 р. у с. Лучанках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицького Івана Павловича, 1931 р. народж.; 18.08.1995 р. у с. Давидках Народицького р-ну Житомирської обл. від Панасюка Юхима Степановича, 1913 р. народж.; 15.07.1995 р. у с. Яжберені Народицького р-ну Житомирської обл. від Полюшкевича Володимира Романовича, 1920 р. народж.

⁵⁵ Зап. 18.07.1995 р. у с. Закусилах Народицького р-ну Житомирської обл. від Закусила Павла Семеновича, 1915 р. народж.; 18.08.1995 р. у с. Давидках Народицького р-ну Житомирської обл. від Панасюка Юхима Степановича, 1913 р. народж.; 15.07.1995 р. у с. Яжберені Народицького р-ну Житомирської обл. від Нестерчука Миколи Арсентійовича, 1932 р. народж.; 10.07.1995 р. у с. Клочках Народицького р-ну Житомирської обл. від Луцька Олександра Яковича, 1917 р. народж.; 17.07.1995 р. у с. Красилівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Плечка Василя Охримовича, 1923 р. народж.; 21.08.1995 р. у с. Малій Фосні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Долюка Григорія Остаповича, 1928 р. народж.

⁵⁶ Зап. 16.07.1995 р. у с. Бігуні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Андросович Уляни Антонівни, 1922 р. народж.; 10.07.1995 р. у с. Норинцях Народицького р-ну Житомирської обл. від Пікуль Ганни Василівни, 1914 р. народж.

⁵⁷ Зап. 25.08.1995 р. у с. Павлюківці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Барановського Івана Макаровича, 1925 р. народж.

⁵⁸ Зап. 13.08.1995 р. у с. Покалеві Овруцького р-ну Житомирської обл. від Стрелковської Ольги Олексіївни, 1929 р. народж.

⁵⁹ Зап. 16.08.1995 р. у с. Рудні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цалка Адама Івановича, 1912 р. народж.

⁶⁰ Зап. 21.08.1995 р. у с. Малій Фосні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Долюка Григорія Остаповича, 1928 р. народж.

зріст кожної “хазяйки” індивідуальний, то й висота опіччя у кожній хаті була різна. Нехтування цією антропометричною вимогою неминуче створило б незручність для господині – “незручно буде поратися біля печі”. Якщо черинь буде піднятий надто високо, тоді їй доведеться докладати зайві зусилля для завантаження і розвантаження опалювальної камери, якщо ж черинь занадто низько – господині доведеться нахилитися перед устям печі⁶¹.

Під час розгляду питання про висоту пічної платформи варто зауважити й інше: її показник в антропометричному вимірі (“бабі по пояс”) тотожний висоті робочої поверхні описаного раніше відкритого вогнища – “горна”, а також висоті ранньослов’янських печеподібних напівзакритих вогнищ (від череня до верхнього отвору в склепінні)⁶².

Для спорудження склепіння печі поліщуки використовували як шаблон колоду, розколотий пень, в’язанку дров, мішок із просом чи піском, або овальну опалубку на зігнутих у каблук прутах, половинках ободів старих коліс, масивних дерев’яних півкрузах (“кобилах”) тощо⁶³. Встановивши опалубку, вибивали з глини або викладали з цегли склепіння. Ареали застосування тієї чи іншої конструкції, будівельного матеріалу для зведення склепіння варистої печі на території Середнього Полісся не простежуються. Натомість стійкою особливістю місцевих печей було те, що задня частина склепіння, яка прилягала до напільної стіни хати, була вища за передню приблизно на 2–5 см. Майстри-“печкарі” вмотивовували цю різницю тим, що “так подається воздух краще і добре горить”⁶⁴, “щоб вогонь в комин не йшов”⁶⁵, “щоб полум’я крутилося в склепі і не йшло в комин”⁶⁶. Так, у с. Клочках майстер виготовляв передню основу склепіння заввишки 0,39–0,4 м, а задню – заввишки 0,42 м⁶⁷. Зазначимо, що описаний прийом побутував не скрізь. Зокрема, у с. Новому Дорогині дерев’яні дуги для каркаса склепіння були однакові за висотою. Аналогічний попередньому ефект під час горіння дров досягався тут за допомогою підняття на відповідну висоту задньої частини чериня⁶⁸.

⁶¹ Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... С. 132.

⁶² Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССХІІІ: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 241.

⁶³ Гурков В. С., Гошко Р. Ю. Интерьер. С. 308; Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... С. 132–133; Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України... С. 65.

⁶⁴ Зап. 15.08.1995 р. у с. Лучанках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицького Івана Павловича, 1931 р. народж.

⁶⁵ Зап. 15.07.1995 р. у с. Яжберені Народицького р-ну Житомирської обл. від Нестерчука Миколи Арсентійовича, 1932 р. народж.

⁶⁶ Зап. 13.07.1995 р. у с. Норинську Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гайчука Івана Васильовича, 1929 р. народж.

⁶⁷ Зап. 10.07.1995 р. у с. Клочках Народицького р-ну Житомирської обл. від Луцька Олександра Яковича, 1917 р. народж.

⁶⁸ Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... С. 133.

На припічку перед устям печі (ближче до сінешньої стіни) поліщуки робили заглиблення для зберігання жару. Його називали “ямкою для жару”⁶⁹, “печоркою”⁷⁰, “печкою”⁷¹, “ковбкою”, “копкою”⁷², “кубашкою” тощо. Вірогідно, що найдавнішим його варіантом була півкругла “ямка”, вибрана у глиняному припічку. Візуально вона нагадувала “кубло”, влаштоване перед “горном” зі с. Копища⁷³, або ж передпічну яму в ранньослов’янському житлі, викопану в долівці неподалік опалювального пристрою⁷⁴. Проте вже в 20–30-х роках ХХ ст. таких простих і примітивних “ямок” не влаштовували. Натомість для того відгороджували збоку перед устям печі місце рядом кілків (закріплених одним кінцем у припічок, а іншим – у каркас комина), які згодом обмазували глиною. Відповідним способом виникала ніша, в яку і вигортали жар із печі⁷⁵. Описана конструкція “печорки” була значно безпечніша, порівняно з попередньою, позаяк мінімізувала можливість пожежі.

Система відведення диму з опалювальних пристроїв житла також заслуговує окремої уваги. Як відомо, у процесі історичного розвитку українського народного житла, зокрема й поліського, побутовали “курне”, “напівкурне” і “чисте” опалення.

Під час “курного” опалення дим із печі виходив у кімнату, а звідти – через отвір у стелі або крізь прочинені двері виводився із житлової камери в сіни чи назовні (якщо сіней не було). Пройшовши крізь отвір у стелі, дим виводився поза межі хати через “димнікі” – отвори під гребенем даху, влаштовані у причілках. Відведення диму з кімнати через отвір у стелі, ймовірно, генетично пов’язане з давньою традицією використання відкритого вогнища як основного і єдиного опалювального пристрою у житлі поліщуків. Притому стеля такого житла була “горбата” або ж суміщена з дахом. Очевидно, “посвет” є ремінісценцією описаного раніше архаїчного явища традиційного побуту поліщуків.

Треба зауважити, що в духовній культурі мешканців Середнього Полісся зафіксовані окремі повір’я, які дають змогу припускати існування у минулому певних, нині наразі невідомих, особливостей конструкції опалювальних пристроїв та способів відведення диму:

⁶⁹ Зап. 16.07.1995 р. у с. Бігуні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Андросович Уляни Антонівни, 1922 р. народж.; 18.07.1995 р. у с. Збраньках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Пилипчук Пелагії Пилипівни, 1908 р. народж.

⁷⁰ Зап. 10.07.1995 р. у с. Норинцях Народицького р-ну Житомирської обл. від Слобожанюк Ольги Данилівни, 1936 р. народж.

⁷¹ Зап. 13.07.1995 р. у с. Бондарях Овруцького р-ну Житомирської обл. від Мельник Надії Павлівни, 1919 р. народж.

⁷² Зап. 10.07.1995 р. у с. Клочках Народицького р-ну Житомирської обл. від Луцька Олександра Яковича, 1917 р. народж.; 11.07.1995 р. у с. В’язівці Народицького р-ну Житомирської обл. від Приходько Людмили Степанівни, 1910 р. народж.; 11.07.1995 р. у с. Невгодах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Налапій Ніни Миколаївни, 1934 р. народж.

⁷³ Сілецький Р. До питання про відкрите вогнище як опалювальний пристрій... С. 497 (рис. 2).

⁷⁴ Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О. Давні поселення України. С. 84, 87, 93, 124.

⁷⁵ Зап. 10.07.1995 р. у с. Клочках Народицького р-ну Житомирської обл. від Луцька Олександра Яковича, 1917 р. народж.

По встановлених траму і сволочках не можна бухати, бо в хаті буде чад з печі⁷⁶.

Після встановлення сволока на зруб по ньому заборонялося будь-чим грюкати, бо буде чад в хаті⁷⁷.

Як покладуть сволок, то по ньому не вдаряли, щоб чаду не було в хаті⁷⁸.

Сволоки довбешкою не б'ють, щоб голова не боліла; сволок на зруб має йти свобідно, щоб чаду не було в хаті⁷⁹.

Підіймати сволока треба уважно і легко, щоб не стукати, бо буде голова хазяїна боліти або часто чадітиме⁸⁰.

Приблизно у другій половині XIX ст. поліщуки почали влаштовувати комини в житлах⁸¹. Зазначимо: процес їх поширення був нерівномірний – в одних місцевостях (поблизу міст, жвавих доріг, залізниць) вони виникли скоріше, в інших місцевостях – пізніше. Обладнання варистої печі димозбірником (“комином”), прилаштованим над її устям, створило умови для переходу до “напівкурного” (а згодом і “чистого”, “білого”) опалення. Дим із комина потрапляв через отвір (“каглу”, “дірку”), вибраний у суміжних вінцях сінешньої стіни, в сіни. Відтак із сіней дим стелився або крізь згадані отвори в даху (“димнікі”), або крізь прочинені двері надвір. Напівкурне опалення побутувало на теренах Середнього Полісся ще навіть у 30–40-х роках XX ст.⁸² У с. Бігуні, що на Овруччині, цей спосіб відведення диму із житла за традицією називали “курінем”⁸³.

Спершу комином слугував дубовий каркас, який переплітали лозою і неодмінно обмазували глиною. Згодом (приблизно на початку XX ст.) поширюються комини, в яких каркас заповнювали цеглою-“сирівкою”. У 20–30-х роках XX ст. набуває популярності інший варіант відведення диму – з комина він виходив через коротку трубу та отвір у стелі над піччю (“через шию в столі”) на горище.

⁷⁶ Зап. 7.07.1995 р. у с. Сельці Народицького р-ну Житомирської обл. від Казьмірика Миколи Івановича, 1935 р. народж.

⁷⁷ Зап. 8.07.1995 р. у с. Піхоцькому Овруцького р-ну Житомирської обл. від Залізка Петра Митрофановича, 1922 р. народж.

⁷⁸ Зап. 26.07.1997 р. у с. Хочиному Олевського р-ну Житомирської обл. від Белана Федора Петровича, 1937 р. народж.

⁷⁹ Зап. 27.07.1997 р. у с. Зубковичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Гайченя Якова Кузьмича, 1924 р. народж.

⁸⁰ Шевченко Л. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. [Київ], 1926. Вип. 1–2. С. 90.

⁸¹ Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України... С. 65.

⁸² Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... С. 134.

⁸³ Зап. 16.07.1995 р. у с. Бігуні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Дрозда Тимофія Максимовича, 1916 р. народж.

Якщо “напівкурне” опалення давало можливість усувати дим повністю лише із житлової кімнати, то опалення “по-білому” чи “по-чистому” забезпечувало відведення диму з усієї житлової будівлі, що значно поліпшувало гігієнічні характеристики поліської хати. Пройшовши крізь “каглу”, дим надходив у влаштований у сінях комин (“комин”, “стовбур”, “короб”) і виводився через нього назовні. “Короб” виплітали з лози або робили з дощок. Перший варіант димовідводного приладу давніший за походженням. Споруджували його подібно до описаного раніше димозбірника над устям печі. Основу “короба” становили чотири довгі вертикально встановлені дрючки (“дубці”), які переплітали лозою й оббивали зовні і зісередини глиною. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на території Середнього Полісся набули поширення комини, які виготовляли з чотирьох дощок і старанно промащували зі середини глиною. Такий комин кріпили в сінях до стіни житлової камери, точніше, його верхню частину прибивали до “запесошника”, а нижню частину спирали на дерев’яну “пудпору”. Остання була ширшою за верхню, у зв’язку з чим її опускали трохи нижче від рівня “кагли”. Часто в комині навпроти “кагли” влаштовували невеликі дверцята на завісах, щоб було зручно “онучею затикати диру”⁸⁴. У с. Давидках, на відміну від інших обстежених сіл, основу плетеного комина закопували в долівку сіней подібно до того, як це робили на теренах Лівобережного Подніпров’я⁸⁵.

Під час відведення диму за допомогою “кагли” комин розміщували асиметрично стосовно гребеня даху (“вільчика”). Крім того, він вивищувався над “вільчиком” приблизно на 0,2–0,5 м, бо інакше вітер задував би в хату. Верхній кінець комина (“головку”) увінчував уже згаданий двосхилий дерев’яний дашок. Подекуди його прикрашали вирізаною з дерева фігуркою півня⁸⁶. Можливо, саме це спричинило виникнення такої сороміцької загадки, зафіксованої нами в с. Клочках: “Стоїть півень над кручою, заткнув ср...у онучою” (відгадка: “комин”, “заткало”)⁸⁷. На початку XX ст. на території Середнього Полісся розповсюджуються керамічні “головки” коминів, що їх місцеві мешканці набували в гончарів на базарах (с. Новий Дорогинь Народицького р-ну)⁸⁸.

Відведення диму з печі “через шию у столі” полягало в тому, що з димозбірника він проходив короткою дощаною трубою (“шиєю”) крізь отвір у стелі (“столі”) на горище. Тут дим потрапляв у дощаний чи цегляний

⁸⁴ Зап. 18.07.1995 р. у с. Бабиничах Народицького р-ну Житомирської обл. від Ювченка Миколи Олексійовича, 1918 р. народж.

⁸⁵ Зап. 18.08.1995 р. у с. Давидках Народицького р-ну Житомирської обл. від Панасюка Юхима Степановича, 1913 р. народж.

⁸⁶ Зап. 15.07.1995 р. у с. Яжберені Народицького р-ну Житомирської обл. від Полюшкевича Володимира Романовича, 1920 р. народж.

⁸⁷ Зап. 10.07.1995 р. у с. Клочках Народицького р-ну Житомирської обл. від Ковальчук Надії Миколаївни, 1929 р. народж.

⁸⁸ *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків... С. 135.

горизонтально вкладений димохід (“лежак”), а вже з нього надходив у комин на горищі (“стовп”) і виходив назовні. Для поліпшення тяги “лежак” підводили до “стовпа” під певним кутом⁸⁹.

Якщо в житлі була, крім варистої печі, ще “груба”, то остання неодмінно мала свій окремий “лежак”. У такому разі два “лежаки” підводили до “стовпа” під різними кутами. Якщо б вони були в комині один навпроти іншого, то тоді дим знову повертався б у грубу чи піч.

Відведення диму через комин і “шию” мало певний вплив на екстер’єр хати. Зокрема, “стовп” (вертикально встановлений на горищі комин, який виходив за межі даху) стояв симетрично щодо “вільчика” даху, причому зменшилася його висота, а в щілини довкола не потрапляла вода, рівномірно стікаючи по схилах покрівлі.

Зведення коми на гребені даху є ознакою новішої системи опалення, яка набула поширення на теренах Середнього Полісся у 20–40-х роках ХХ ст. Спершу її застосовували в хатах з двома житловими кімнатами (в одній була піч, а в іншій – груба), а згодом – й у звичайних житлах з однією кімнатою. Відповідна система опалення і відведення диму поширилася у сільському побуті Полісся завдяки “моді з города”⁹⁰. Її впровадженню в народне житлобудівництво сприяла та обставина, що вона, порівняно з іншими системами відведення диму, “безпечніша від пожару”⁹¹.

Приблизно з кінця ХІХ – початку ХХ ст. у побут поліщуків проникають ще донедавна нетрадиційні для сільського житла опалювальні пристрої. Цей процес відбувався нерівномірно як у часі, так й у просторі. Одним із перших опалювальних пристроїв, який знаменував подальший розвиток системи опалення народного житла поліщуків через сегментацію функцій печі, стала опалювана “лежанка”. Розвинулася вона із “запінка”, який розширили приблизно до 0,6 м, обладнавши його “топкою” та окремим “ходом” для відведення з печі диму. Основне призначення цього опалювального пристрою – обігрівати житло. Пристрій також слугував місцем відпочинку та сну для окремих мешканців хати. Значна перевага “лежанки” над піччю під час обігрівання хати – економія паливного матеріалу (дров), а також можливість нагрівати житло відповідно до потреб і температурно-кліматичних умов тієї чи іншої пори року⁹².

Принцип обігрівання житла за допомогою окремого опалювального пристрою (в цьому випадку “лежанки”) набув свого подальшого розвитку з появою в

⁸⁹ Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... С. 135–136.

⁹⁰ Зап. 21.08.1995 р. у с. Дівосині Овруцького р-ну Житомирської обл. від Белявського Івана Арсентійовича, 1928 р. народж.

⁹¹ Зап. 10.07.1995 р. у с. Клочках Народицького р-ну Житомирської обл. від Луцька Олександра Яковича, 1917 р. народж.

⁹² Сілецький Р. Система опалення традиційного житла Полісся 1-ї половини ХХ ст. (за експедиційними матеріалами) // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. Київ, 1996. С. 303–304.

поліській хаті “груби”. На початку ХХ ст. її зводили ще з каміння, а застосування цегли сприяло поширенню “груб” і в сільському побуті поліщуків. Важливу роль у цьому процесі відіграв розвиток горизонтального планування житла, зокрема поширення чотирикамерної хати, в якій дві житлові кімнати йшли амфіладою: хата + хата + сіни + комора*. Таке планування житла було властиве для заможних селян. У першій кімнаті стояла піч (часто з опалюваною “лежанкою”), а в другій – “груба”, яка її обігрівала (ср. Володарка, Вересня, Максимовичі, Рагівка Поліського р-ну Київської обл. та ін.)⁹³.

Поширення опалення житла грубою мало вплив і на систему опалення хати з класичним, традиційним для усіх українських земель (зокрема й для Середнього Полісся) горизонтальним плануванням типу: хата + сіни + комора. У 30–40-х роках. ХХ ст. в окремих хатах зазначеного планування у кімнаті з піччю починають зрідка споруджувати ще й “грубу”⁹⁴. В одному випадку її розміщували поряд із піччю, в іншому – на певній відстані від неї.

Поява в передвоєнні роки відкритої “плити” в поліській хаті знаменувала подальший процес сегментації функцій печі і була наслідком міських впливів. “Плита” була лише для варіння чи смаження їжі. Можна виділити два шляхи виникнення плити: 1) переобладнання опалювальної “лежанки” під “плиту” внаслідок заміни верхнього глиняно-цегляного “черіня” останньої металевою плитою; 2) прибудова збоку до печі окремої “плити”⁹⁵.

Опалювальні пристрої, зокрема вариста піч, становили вагому складову традиційного житла поліщуків, позаяк відігравали важливу роль у системі життєзабезпечення. Піч обігрівала житло, відкривала великий арсенал способів термічної обробки їжі (варіння, печіння, смаження, тушкування), заготівлі продуктів для тривалого зберігання (сушіння). Верхній “черінь” варистої печі поліщуки використовували для снання, відпочинку, лікування застудних недуг тощо. З огляду на важливість функцій печі в щоденному побуті безсумнівний інтерес становить з’ясування її місця (ширше – усієї системи опалення) у світоглядних уявленнях мешканців Середнього Полісся.

У цьому контексті нашу увагу привертає той факт, що на досліджуваній території піч часто виступає одним із локусів, де перебуває “домовик” – демонологічний персонаж з виразними опікунськими функціями стосовно мешканців певної хати та їхнього господарства.

Домовик сидить в кобці або збоку печі у ямці. Домовика кормили хлібом⁹⁶.

*Житло з таким плануванням поліщуки називали “домом”.

⁹³ Сілецький Р. Система опалення традиційного житла Полісся 1-ї половини ХХ ст. ... С. 304.

⁹⁴ Зап. 15.09.1994 р. у с. Стопному Поліського р-ну Київської обл. від Ковальчука Михайла Дмитровича, 1925 р. народж.

⁹⁵ Сілецький Р. Система опалення традиційного житла Полісся 1-ї половини ХХ ст. ... С. 304.

⁹⁶ Зап. 21.07.1995 р. у с. Гошеві Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Ганни Василівни, 1915 р. народж.

Домовик в каждой хаті сидить в печі в печурці. [...]. Він може бути і на хаті⁹⁷.

В одного человека умерла жонка і ходила до нього з того свету – це домовик. Домовик на kota схожий. Домовик ховається в кучці под печню. Домовик – з померлих чоловіка або жонки, які приходять до свої половини⁹⁸.

В кожній хаті є домовик (не при нас кажучи – нечисте). Домовик сидить на печі за комином⁹⁹.

Домовик..., коли погана людина вмере, то з неї робиться домовик. [...]. Домовик под кубашкою крутить хвостом¹⁰⁰.

Цвіркуни в хаті цвіркають, то це – домовик. Вони сидять в п'єчи чи под п'єчею. Так цвіркають, шо весело...¹⁰¹

Домовик – шось погане, пуд печню сидить, там де кури¹⁰².

Раз піч є, значить – домовик є¹⁰³.

Цікаво, що натяк на піч як локус домовика (ширше – на її зв'язок із покійними предками, світом померлих), знаходимо й у народній термінології, пов'язаній з назвою пічної платформи. Зокрема, і селах Буді Вовчківській та Червоній Зірці Поліського району на Київщині фундамент печі до “черіня” місцеві поліщуки називали “дідом” (спорудити фундамент печі – “зробити діда”), а дерев'яну “довбешку” для утрамбовування глини – “бабою”¹⁰⁴. У слов'янській народній традиції, особливо в міфології і демонології, ці терміни означають, поміж іншого, “предків”, “духів предків”. Часто вони зустрічаються також у поминальній термінології, яка відображає культ предків¹⁰⁵.

⁹⁷ Зап. 14.07.1995 р. у с. Великій Чернігівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Самчук Надії Несторівни, 1930 р. народж.

⁹⁸ Зап. 15.08.1995 р. у с. Лучанках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Невмержицької Броніслави Йосипівни, 1917 р. народж.

⁹⁹ Зап. 5.07.2002 р. у с. Щитинській Волі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Магдесюка Йосипа Кириловича, 1927 р. народж.

¹⁰⁰ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Левчук Єви Микитівни, 1930 р. народж.

¹⁰¹ Зап. 11.07.1995 р. у с. Невгодах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Дмитренко Ганни Якимівни, 1915 р. народж.

¹⁰² Зап. 24.09.2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Сидорчук Ольги Михайлівни, 1954 р. народж.

¹⁰³ Зап. 27.09.2006 р. у с. Дубчицях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. народж.

¹⁰⁴ Зап. 28.08.1994 р. у с. Буді Вовчківській Поліського р-ну Київської обл. від Демченка Миколи Сергійовича, 1934 р. народж.; 18.09.1994 р. у с. Червоній Зірці Поліського р-ну Київської обл. від Мартиненко Марії Максимівни, 1929 р. народж.

¹⁰⁵ *Седакова И. А.* Дед // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). С. 41.

Спорадично поліщуки називали “дідом” і комин над припічком, бо він “наче хазяїн в хаті”¹⁰⁶. Про невідповідний характер цієї назви свідчить і те, що комин, подібно до опіччя чи інших елементів печі, у поліській демонологічній традиції також виступав як один із локусів “домовика”.

Як дитина розходитьсЯ в хаті (пустує. – *P. C.*), не можна її вгамувати, то її лякають: “Зараз домовий через комин прийде!”¹⁰⁷.

Домовик сидить в комині, він схожий на чоловіка¹⁰⁸.

На чердаку, де комин, є домовик¹⁰⁹.

Домовик лякає – є в кожній хаті нагорі коло комина. Умре нехрещена дитина – з неї робиться домовик¹¹⁰.

В хаті єсть домовик. Він сидить в комині¹¹¹.

Домовик, це коли людина помирає і ходить після смерті. Він ходить певний час. Домовик сидить нагорі за комином, де лежак¹¹².

Домовик – чорний дядько нагорі, на хаті. Він сидить біля комина. Чорний дядько стоїть коло комина. Домовики раніше були на горищі¹¹³.

Отой домовик на комині сидить, на лежку¹¹⁴.

Домовик – то в комині гуде, то під підлогою¹¹⁵.

¹⁰⁶ Зап. 15.09.1994 р. у с. Ступному Поліського р-ну Київської обл. від Ковальчука Михайла Дмитровича, 1925 р. народж.

¹⁰⁷ Зап. 14.07.2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Назарчук Ганни Семенівни, 1912 р. народж.

¹⁰⁸ Зап. 12.07.1995 р. у с. Людвинівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Мошковської Охрасії Матвіївни, 1914 р. народж.

¹⁰⁹ Зап. 22.08.1998 р. у с. Богданах Вишгородського р-ну Київської обл. від Мороз Олени Іванівни, 1927 р. народж.

¹¹⁰ Зап. 9.07.2002 р. у с. Щитинській Волі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Магдесюк Ольги Йосипівни, 1937 р. народж.

¹¹¹ Зап. 10.07.1995 р. у с. Норинцях Народицького р-ну Житомирської обл. від Миколайчука Володимира Тихоновича, 1928 р. народж.

¹¹² Зап. 23.09.1994 р. у с. Котовському Поліського р-ну Київської обл. від Гончаренко Ольги Гаврилівни, 1928 р. народж.

¹¹³ Зап. 25.09.1994 р. у с. Обуховичах Іванківського р-ну Київської обл. від Стасько Ганни Пилипівни, 1926 р. народж., Гавриленка Михайла Андрійовича, 1927 р. народж.

¹¹⁴ Зап. 25.09.1994 р. у с. Ораному Іванківського р-ну Київської обл. від Мурашко Ганни Прокопівни, 1938 р. народж.

¹¹⁵ Зап. 22.08.1996 р. у с. Злобичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Скидана Миколи Івановича, 1936 р. народж.

Треба комин затикати, щоб домовика не було. Він залазить через комин, сідає на грудь і не дає спати. Може він в печі ховатись¹¹⁶.

Домовий хазяїн любить жить на лежаку над піччю¹¹⁷.

Часто поліська демонологічна традиція локалізувала домовика “нагорі”, “на лежаку”, “коло стояна”, тобто біля пристроїв, які відводили дим із печі.

Одна жінка спала нагорі, а він (домовик. – *Р. С.*) приходиться і каже: “Не твое місце! Иди в хату спать!” Домовик живе на чердаку десь коло комина¹¹⁸.

Домовик є в кожній хаті, особливо на горі, коло лежака і стояна. [...] Перед Новим годом запалюють якусь траву, лізуть нагору і там його можна побачити¹¹⁹.

Домовик сидить на горищі¹²⁰.

Ідуть з тим огнем, щоб він не потух. А тоді не заходять у хату, а прямо становиться чи на драбину, чи на що і дивиться туди до комина – що воно там покаже. [...] А тоді уходять в хату. Писали, говорили, од грому хрести на трямках, робили те на дверях, на окнах. Ну, протів страсної п’ятниці перед Паскою..., то це таке було¹²¹.

Якщо хочеш побачити домовика, треба запалити на страсну п’ятницю свічку в церкві, принести вогонь до хати, піти з ним в хоромину, у хлев, у ток на горище і там його побачиш¹²².

Домовик сидить на хаті. Він є в кожній хаті. Домовик – маленький чоловічок¹²³.

Кажуть, на горищі живе домовик. Як мешає в хаті, то зайти на горище та кажи: “Як не нравлюсь я, то йди до другого!”¹²⁴.

¹¹⁶ Зап. 17.08.1995 р. у с. Виступовичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гуненко Ганни Григорівни, 1923 р. народж.

¹¹⁷ Зап. 15.07.1995 р. у с. Яжберені Народицького р-ну Житомирської обл. від Нестерчук Ганни Олександрівни, 1939 р. народж.

¹¹⁸ Зап. 23.09.1994 р. у с. Котовському Поліського р-ну Київської обл. від Гриценка Івана Мефодійовича, 1938 р. народж.

¹¹⁹ Зап. 18.09.1994 р. у с. Червоній Зірці Поліського р-ну Київської обл. від Прибіщенко Марії Йосипівни, 1937 р. народж.

¹²⁰ Зап. 8.07.1995 р. у с. Піхоцькому Овруцького р-ну Житомирської обл. від Залізка Миколи Михайловича, 1924 р. народж.

¹²¹ Зап. 25.09.1994 р. у с. Ораному Іванківського р-ну Київської обл. від Снітко Марії Федорівни, 1922 р. народж.

¹²² Зап. 16.09.1994 р. у с. Мар’янівці Поліського р-ну Київської обл. від Дворецької Надії Гнатівни, 1913 р. народж.

¹²³ Зап. 18.07.1996 р. у с. Біловіжі Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Павлюшенко Марії Миколаївни, 1935 р. народж.

¹²⁴ Зап. 20.07.1997 р. у с. Суцанах Олевського р-ну Житомирської обл. від Ніколайчук Галини Василівни, 1954 р. народж.

На Паску після церкви треба лізти по драбині задом наперед зі свічкою зі страсті. Він (домовик. – Р. С.) буде коло комина, його побачиш¹²⁵.

Домовик – на горіщі на лежаку, коло комина спасався¹²⁶.

Домовой хазяїн любить жить на лежаку над піччю¹²⁷.

Домовик спать не дає. Він в кожній хаті є. Домовик буває під підлогою, на горіщі, під піччю. Він схожий на маленького чоловічка¹²⁸.

Якщо зважити на те, що пристрої для відведення диму (“лежак”, “комин”, “стоян”) стали компонентом побуту поліщуків недавно, то первісно відповідний демонологічний персонаж мешканці Полісся, очевидно, локалізували біля “дірки” – отвору у стелі, через який у хатах, обладнаних вогнищем або курною піччю, виходив дим¹²⁹. На слушність такого твердження вказує бойківська демонологічна оповідка про “годованця”, котрого можна розглядати як місцевий аналог поліському “омовику”:

Як ще була курна хата, то було віконечко в стелі... , газдиня насварила ‘го (домовика-“годованця”. – Р. С.), а в хаті лежав покійник – то він з того віконечка сцяв на хрест, що на покійнику, задер її спідницю і лускав¹³⁰.

Ймовірно, що подібним локусом були і поліські “димнікі” – отвори в даху для виходу диму.

Поліська демонологічна традиція наділяла пристрої для відведення диму функцією комунікації і для деяких інших демонічних персонажів. “Відьми вилазять через комин”¹³¹. “Ведьма заходила в хату через комин”¹³². “Одна баба казала: “Воздушники в комині сидять!” А що то таке воздушники?”¹³³.

¹²⁵ Зап. 28.08.1998 р. у с. Шпилях Іванківського р-ну Київської обл. від Даниленко Уляни Андріївни, 1925 р. народж.

¹²⁶ Зап. 13.07.1995 р. у с. Бондарях Овруцького р-ну Житомирської обл. від Дрозда Панаса Денисовича, 1912 р. народж.

¹²⁷ Зап. 15.07.1995 р. у с. Яжберені Народицького р-ну Житомирської обл. від Нестерчук Ганни Олександрівни, 1939 р. народж.

¹²⁸ Зап. 18.07.1997 р. у с. Сновидовичах Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Самойлик Віри Наумівни, 1928 р. народж.

¹²⁹ Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика... С. 202.

¹³⁰ Левкович Н. Домовик (“годованець”) у демонологічних уявленнях бойків Сколівщини // Етнічна культура українців. Львів, 2006. С. 220.

¹³¹ Зап. 8.07.1995 р. у с. Піхоцькому Овруцького р-ну Житомирської обл. від Залізко Ганни Мартинівни, 1929 р. народж.

¹³² Зап. 20.09.1994 р. у с. Новому Мирі Поліського р-ну Київської обл. від Андросенко Дарії Сергіївни, 1924 р. народж.

¹³³ Зап. 16.08.1994 р. у с. Красятчихах Поліського р-ну Київської обл. від Лукашук Надії Остапівни, 1920 р. народж.

Тому “домовика” не лише “кормили хлебом”, а вживали й інших традиційних для Середнього Полісся заходів для забезпечення нормальних взаємин мешканців хати з цим важливим персонажем демонічного пантеону. Зауважимо: в останні десятиліття поліщуки робили це далеко не завжди усвідомлено, здебільшого – за звичаєм, первісна суть котрого, як і адресат, найчастіше вже втрачені.

В ковбку з жаром ставили чавунчика з водою. Огонь любить воду¹³⁴.

І раніше, і тепер в піч на черинь ставлять горщик з водою. Це роблять на ноч¹³⁵.

Після випічки клали в п'єч два поліна навхрест і ставили чавунець з водою, щоб було все – і вода, і хліб¹³⁶.

Чавунчика з водою ставили у печку з жаром, щоб жар не блищав, бо що хоч може зробиться¹³⁷.

В пусту піч дрова кидають. Голу піч не лишали: на покойніка буде вплиніє – рот буде роззявлять, як умре. Так годиться: щоб в печі був чавун з водою, а біля печі – чистий рушничок¹³⁸.

Жар не буває без води. Тому ставили в ямку чавунчик з водою¹³⁹.

У піч ставили воду для того, щоб у кого діти малі, то приходили вночі ангели і вмивали дітей. Раніше огню страшенно берегли. Піч витоплять, загребають жар у печурку і ставили до жару водичку в горщику¹⁴⁰.

Піч не має бути голою, а заповненою хлібом, водою, сольною¹⁴¹.

¹³⁴ Зап. 11.07.1995 р. у с. В'язівці Народицького р-ну Житомирської обл. від Приходько Людмили Степанівни, 1910 р. народж.

¹³⁵ Зап. 22.09.1994 р. у с. Діброві Поліського р-ну Київської обл. від Ющенко Катерини Олександрівни, 1934 р. народж.

¹³⁶ Зап. 18.07.1995 р. у с. Закусилах Народицького р-ну Житомирської обл. від Антоненко Ксенії Макарівни, 1916 р. народж.

¹³⁷ Зап. 13.07.1995 р. у с. Бондарях Овруцького р-ну Житомирської обл. від Мельник Надії Павлівни, 1919 р. народж.

¹³⁸ Зап. 10.07.2004 р. у с. Осовцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем'яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

¹³⁹ Зап. 17.07.1995 р. у с. Збраньках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Пилипчук Пелагії Пилипівни, 1908 р. народж.

¹⁴⁰ Зап. 25.08.1994 р. у с. Обуховичах Іванківського р-ну Київської обл. від Гавриленка Михайла Андрійовича, 1927 р. народж.

¹⁴¹ Зап. 20.09.1994 р. у с. Новому Мирі Поліського р-ну Київської обл. від Андросенко Дарії Сергіївни, 1924 р. народж.

Іл. 1. Поліська оселя перед негодою (хлібна лопата як магічний засіб проти грозової хмари, дощу і граду), с. Левковичі Овруцького р-ну Житомирської обл. Світлина автора, 2004 р.

Іл. 2. Традиційна вариста піч в поліській оселі кінця XIX ст., с. Карпилівка Сарненського р-ну Рівенської обл. Світлина автора, 2004 р.

Іл. 3. “Димник” під гребенем даху. Хага другої половини XIX ст., с. Карпилівка Сарненського р-ну Рівенської обл. Світлина автора, 2004 р.

Іл. 4. Рудимент “димника” під “вільчиком” поліської хати кінця XIX – початку XX ст., с. Будки Сновидовицькі Сарненського р-ну Рівенської обл. Світлина автора, 2004 р.

Подекуди на Овруччині “годують огонь так: ставлять біля вогню горщик з водою. А щоб вогонь довше тримався, то в нього сиплють сіль”¹⁴².

Значно більший науковий інтерес становить інформація, яка містить і мотивацію, і адресат зазначених дій.

В ямочку в п’єч ставлять воду в кружці, а на кручечок біля печі – чистісінький рушничок. Це, щоб домовик умивався¹⁴³.

Як витопиться в печі – ставлять воду в чавунчику. А це ж так, як ото втоне хто, десь по війнах ходить, як умре, то те вже приходиться додому і умивається цією водою. А як уже нема води, то так воно бідкається, що нема води в печі...; воно грязне прийде з дороги і що не має чим умитися. То це таке¹⁴⁴.

Піч ніколи не кидали голу, бо не буде вестися. Там завжди має бути вода за заслонкою. Домовик же хоче водички. Він ноччу скрізь ходит¹⁴⁵.

В печірці для жару має стояти вдень і вночі в горщику водичка. Він (домовик. – *Р. С.*) приходив вночі і пив водичку. Як її не ставити, то він стукає і грюкає. “Водичку – закон ставити!” – старі люди казали. Раз водичку (інформаторка. – *Р. С.*) не поставила – він стукає. Думала – кіт, а кота нема: [він був] надворі¹⁴⁶.

Йому (домовику. – *Р. С.*) на чердак треба ставити воду, щоб умивався, і полотенеце, щоб утиравсь, то буде любити хазяїна¹⁴⁷.

У зв’язку з наведеним матеріалом не викликає здивування переказ, згідно з яким “дед хвалився: “Моя баба – хазяєчка! Зроду огонь без води не був” (с. Левковичі Овруцького р-ну)¹⁴⁸.

Часто поліщуки уявляли вогонь антропоморфною, примхливою і мстивою демонічною істотою. У казковому сюжеті йдеться про те, як один вогонь у розмові з іншим висловив намір помститися своїй господині за недбале ставлення до нього:

¹⁴² *Кравченко В.* Вогонь. Матеріал зібраний на Правобережжі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. [Київ], 1923. Вип. 3. С. 165.

¹⁴³ Зап. 27.08.1998 р. у с. Підгайному Іванківського р-ну Київської обл. від Ніколаєнко Софії Пйонівни, 1927 р. народж.

¹⁴⁴ Зап. 25.09.1994 р. у с. Ораному Іванківського р-ну Київської обл. від Комини Ганни Іванівни, 1914 р. народж.

¹⁴⁵ Зап. 18.09.1994 р. у с. Червоній Зірці Поліського р-ну Київської обл. від Конюшок Галини Антонівни, 1939 р. народж.

¹⁴⁶ Зап. 22.08.1994 р. у с. Калинівці Поліського р-ну Київської обл. від Липинської Марії Опанасівни, 1900 р. народж.

¹⁴⁷ Зап. 18.09.1994 р. у с. Червоній Зірці Поліського р-ну Київської обл. від Кісліцької Марії Ничипорівни. 1913 р. народж.

¹⁴⁸ *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків... С. 137.

“Я спалю свою хазяйку, бо вона мене кочергою б’є та ще водою заливає!” А другий відповідав: “А я свою не спалю, бо вона мене загребе в п’ечку та ще й водички поставить” (с. Бондарі Овруцького р-ну)¹⁴⁹.

Відповідно за шанобливе ставлення з боку господарів вогонь, подібно до домовика, дбає про їхній добробут і майно, про що йдеться в іншому переказі:

Значить, був пожар. Огонь з вогнем говорив: “Не спали мого хазяїна воза, він у твою (току. – Р. С.) стоїть. Бо в мене велмі хазяйка добра. Вона мене постеле, одене і водички поставит”. А інший каже: “А моя – погана: постеле мене і кочергою потовче мене”¹⁵⁰.

Цікаві штрихи щодо “етики” взаємин поліщуків Житомирщини з вогнем наводить відомий український народознавець Василь Кравченко:

От у нас обряд такі: колись мате нас учіла так: загребеш жар, то треба чистенькою метьолочкою пудместі і осторожно, щоб ни закідат очей огню. “Свій” вогонь (як і домовик) не любить “чужого”: “Не годиться злучати огонь з огнем. – Моя “оця мати” приносить одного разу огонь. Я вже на ту пору був викресав і запалив огонь. То вона свій огонь, які принесла от сусіда, поставила в куточку на припіку і почала братись до “свого” огню, що я викресав. А я кажу: “Беріть сусідів – там більше, вам легше роздмухать”. А вона каже: “Свій огонь лучче, а злучати не можна, бо може, не дай Боже, щось случиться”. Як прийдем з запаленою ломакою до себе в хату, то цю ломаку можна вкинуть до свого ж огню, з якого була запалена ломака, в иншу хату не несуть. А коли запалив ломаку в чужій хаті, а прийшов до себе, то треба погасить надворі – до свого огню, якщо він є в хаті, чужого не несуть. Як нема в кого огню, то своїм можна розпалити в нього. Свій до свого вогню можеш прилучати, а до чужого – ні”¹⁵¹.

До речі, подібне повір’я зафіксував відомий етнограф Петро Іванов на теренах Слобожанщини, де, за звичаєм, господиня, помітивши, що сонячне проміння потрапляє крізь передпічне віконце у піч, негайно зачиняла його віконницею або чимось завішувала, бо інакше дрова в печі не розгоряться, а ті, що вже в ній горіли, погаснуть¹⁵².

Спостереження за “поведінкою” вогню в печі часто було підставою для різного роду прогностики і гадань. Зокрема, поліщуки зі с. Норинців Народицького району

¹⁴⁹ Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... С. 137–138.

¹⁵⁰ Зап. 17.07.1995 р. у с. Збраньках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Пилипчук Пелагії Пилипівни, 1908 р. народж.

¹⁵¹ Кравченко В. Вогонь... С. 164.

¹⁵² И[ванов] П. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате. (Материалы для характеристики міросозерцання крестьянского населения Купянского уезда) // Харьковскій сборникъ. Литературно-научное приложение кь “Харьковскому Календарю” на 1889 годъ. Харьков, 1889. Вып. 3. С. 50.

вірили: “Якщо в ямці розгорівся жар, то це – на зміну погоди”¹⁵³. “Як вискакує на землю жарина з печі, то гадають, поки не згасне: “Свой чи чужий?” – гость буде”¹⁵⁴. Трохи повніший варіант наведеного гадання побутував у с. Яжберені: “Як пудпалила дочка в печі і вискочить жарина, кажуть: “Свати!” Якщо просто вискочить жарина, то дивляться: як до столу (покотилася. – *Р. С.*) – свій, а як до порога – чужий (гість прийде в хату. – *Р. С.*)”¹⁵⁵. Притому почергово приказують: “Свой – чужий... На чому потухне, той і прийде”¹⁵⁶.

За звичаєм після випічки хліба годилося негайно заповнити опалювальну камеру печі, щоб вона не була “гола” (порожня. – *Р. С.*). Поліщуки наголошували, що так треба чинити “по закону”¹⁵⁷. Кількість і порядок розміщення полін у печі були різні. Мешканці с. Бірківського вважали, що “в порожню піч треба вкинути стільки полін, скільки пеклося хлібин”¹⁵⁸, а в с. Піхоцькому стверджували про те, що в печі завжди мають бути “два поліна”¹⁵⁹, у с. Жереві – “три поліні”¹⁶⁰.

Особливий інтерес становить мотивація описаних дій. Хоча, зрештою, у світлі наведеного раніше матеріалу вона навряд чи буде несподівана. За народним повір’ям, поліна призначалися для того, “щоб на тому світі можна було перейти кладочкою річку”¹⁶¹.

Як умреш, щоб міг за поліно вхопитися і з пекла вилізти (с. Яжберень)¹⁶².

Поліно після випічки кидають в п’єч, щоб на тому світі за нього вхопитися і вилізти з пекла¹⁶³.

Як витягла хліб, поклала, так я беру дров п’ятеро-семеро (щоб не до пари), кидаю в п’єч, щоб я на том світє через пекло перейшла. [...]. Якщо печеться хліб,

¹⁵³ *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків... С. 138.

¹⁵⁴ Зап. 11.07.1995 р. у с. Невгодах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Налапій Ніни Миколаївни, 1934 р. народж.

¹⁵⁵ Зап. 15.07.1995 р. у с. Яжберені Народицького р-ну Житомирської обл. від Нестерчук Ганни Олександрівни, 1939 р. народж.

¹⁵⁶ *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків... С. 138.

¹⁵⁷ Зап. 19.07.1995 р. у с. Жереві Народицького р-ну Житомирської обл. від Конотоп Ганни Іванівни, 1920 р. народж.

¹⁵⁸ Зап. 12.07.1995 р. у с. Бірківському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Будковської Петруні Григорівни, 1922 р. народж.

¹⁵⁹ Зап. 8.07.1995 р. у с. Піхоцькому Овруцького р-ну Житомирської обл. від Залізко Ганни Мартинівни, 1929 р. народж.

¹⁶⁰ *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків... С. 139.

¹⁶¹ Зап. 19.07.1995 р. у с. Жереві Народицького р-ну Житомирської обл. від Конотоп Ганни Іванівни, 1920 р. народж.

¹⁶² *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків... С. 139.

¹⁶³ Зап. 19.07.1995 р. у с. Болотниці Народицького р-ну Житомирської обл. від Забіяки Марії Михайлівни, 1929 р. народж.

дак усеґда после хлеба кидають дрова. [...] Хліб же пйоксь, огонь його пйок, а буде огняне озеро... Треба буде на страшний суд іти через огняне озеро. Дак отими дровами положиш собі кладку і перейдеш через огняне озеро¹⁶⁴.

В піч дров накладають хоч дві полінци. Кажуть – померлим на кладочку, щоб не гола піч була¹⁶⁵.

Після випічки у піч клали два поліна і казали: “Це на тому світі кладка покладена”. Це не буде на том світі на чом переходить, як не покладеш поліно. Як їх не покласти, то це, считать, йти проти всіх заповітів і обрядів¹⁶⁶.

Коли витягнуть печений хліб, то треба вкинути в п’єч три полені. Це для того, щоб на тому світі можна було перейти кладочкою річку. Піч не може бути голою. До полінець ставили маленький чавунчик з водою – це по закону ставили¹⁶⁷.

Вийметься хліб, то в піч кидають дві поліні, щоб душа з пекла вилізла по полінах¹⁶⁸.

Як виймуть хліб, то кидають в піч поліно, щоб на на тому світі... Як вмре людина, щоб не стояла на гарячому¹⁶⁹.

В порожню п’єч кидали дрова. “Як умру, щоб рот не був роззявлений” – так казала мати¹⁷⁰.

Подібні повір’я побутували і на території Слобожанщини, мешканці якої також за звичаєм клали в порожню піч дрова і ставили горщик з водою. Адже, якщо доведеться переходити через пекло, то можна буде скористатися цією “дровиною” як кладкою. Згідно з іншим варіантом повір’я, померлі на “тому” світі переповзатимуть на животі пекло по розжареному (подібно до “пічного черіня”) мості. Ті жінки, котрі завжди клали в піч на ніч поліно, будуть повзти по

¹⁶⁴ Зап. 25.09.1994 р. у с. Ораному Іванківського р-ну Київської обл. від Снітко Марії Федорівни, 1922 р. народж.

¹⁶⁵ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухче Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Марчук Віри Захарівни, 1930 р. народж.

¹⁶⁶ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Лемішко Ганни Андріївни, 1926 р. народж.

¹⁶⁷ Зап. 19.07.1995 р. у с. Жереві Народицького р-ну Житомирської обл. від Конотоп Ганни Іванівни, 1920 р. народж.

¹⁶⁸ Зап. 14.07.1999 р. у с. Турі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Пішук Ганни Гаврилівни, 1940 р. народж.

¹⁶⁹ Зап. 29.09.2006 р. у с. Старих Конях Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Чекун Домініки Никифорівни, 1936 р. народж.

¹⁷⁰ Зап. 26.08.1994 р. у с. Млачівці Поліського р-ну Київської обл. від Ющенко Варвари Григорівни, 1913 р. народж.

покладених на мості полінах. Їм буде легше перебратися через пекло, ніж тим, котрі не дотримувалися звичаю, адже останні повзтимуть голим животом по розпеченому мості¹⁷¹.

Отже, піч у світоглядних уявленнях поліщуків виступала як один з ходів чи каналів, яким можна було потрапити в потойбічний світ, або ж навіть самим потойбічним світом. У цьому сенсі уявлення про піч як один з локусів домовика є логічним і закономірним явищем. Доцільно відзначити також те, що в поліській традиції (як і в слов'янській загалом) місце потойбічного світу чітко й однозначно не окреслене. Він одночасно і під землею, і на небі, і на острові, і на кладовищі, і в печі тощо. Як слушно зауважила сучасна російська дослідниця Ольга Седакова, “перебування у печі не заважає йому одночасно бути й під землею”¹⁷².

Мабуть, звичай закопувати після пологів плаценту (“місце”) або пуповину під піч пов'язаний саме з наведеними раніше уявленнями.

Як дитина колись народжується, то пуповину цю, (що. – *Р. С.*) бабка зав'язує пупа, кладуть туди ж під піч у таку ямку – закопують¹⁷³.

Чула, що колись закопували пуповину под п'єч. “Твой пуп под п'єчю!” – кажуть¹⁷⁴.

Після родів місце закопували под передпічним окном, бо тут – огонь в печь, щоб спеклось і все добре було¹⁷⁵.

При народженні дитини баба-повитуха одрізувала пупа дитині і закопувала під припічок – там, де кучка (дірка під піччю), де взимку тримали курей. – “Твоє місце під припічком!”¹⁷⁶

Місце після родів закопували пуд п'єч. Звідси й жарт: “Твоє місце пуд п'єчю!” (якщо хтось домагається сидячого місця у переповненій людьми хаті. – *Р. С.*)¹⁷⁷.

¹⁷¹ *И[ванов] П.* Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы... С. 50.

¹⁷² *Седакова О. А.* Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва, 2004. С. 38. Докладніше про локалізацію потойбіччя під землею див.: *Сілецький Р.* Звичай “закупляння” місця у традиційній будівельній обрядовості українців // *Етнічна культура українців*. Львів, 2006. С. 186–197.

¹⁷³ Зап. 25.09.1994 р. у с. Ораному Іванківського р-ну Київської обл. від Мурашко Ганни Прокопівни, 1938 р. народж.

¹⁷⁴ Зап. 25.09.1994 р. у с. Ораному Іванківського р-ну Київської обл. від Давидчук Єфросинії Опанасівни, 1917 р. народж.

¹⁷⁵ Зап. 14.08.1995 р. у с. Великій Чернігівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Тарасенко Ольги Мефодіївни, 1931 р. народж.

¹⁷⁶ Зап. 25.08.1994 р. у с. Млачівці Поліського р-ну Київської обл. від Ющенко Варвари Григорівни, 1913 р. народж.

¹⁷⁷ Зап. 8.07.1995 р. у с. Піхоцькому Овруцького р-ну Житомирської обл. від Залізко Ганни Мартинівни, 1929 р. народж.

Адже поліщуки вірили в те, що потомство (як і всі інші блага) присилають предки з “того” світу¹⁷⁸. Подібну основу має й інший звичай: “Як ідеш у дорогу, то треба піч завжди заслонити заслонкою, щоб на тебе ніхто рота не роззявляв”¹⁷⁹.

Як засвідчує етнографічний матеріал, цей “канал” (піч та елементи системи відведення диму) міг провадити також у потойбіччя, що на небі.

Погана людина, що має домовика, важко вмирає – треба прорвати стіль¹⁸⁰.

Як вмирають грішники чи відьми (ті, що знають) і не можуть вмерти, то треба столу здирати, робити дирку – подривати три досточки¹⁸¹.

Одна баба в нас вмирала – не могла вмерти. Вона була якоюсь знахоркою, чи як вона була... Бог душі її не брав. То зривали столу, щоб душа вийшла з хати; вирвали дошку з столі і щоб була одкрита столя, щоб була дирка вгору¹⁸².

Коли ведьма або ведьмар не може вмерти (мучиться), то прорезують столу коло комина. [...]. Чорти через столу її вихоплять¹⁸³.

Коли ведьма або ведьмар не може вмерти, то прорубують стіль над печю¹⁸⁴.

Коли вмирала ведьма і не могла вмерти – дуже мучилась, то крутили в столі над п’єчю дірку. Вона казала синові: “Крути дірку, бо не вмру!”¹⁸⁵.

Як чоловік, вже бачуть, конає, то в нас одкривають в комині бляху. Кажуть – його душа виходить і одкривають хвірточку навіть¹⁸⁶.

¹⁷⁸ Виноградова Л. Н. Откуда берутся дети? Полесские формулы о происхождении детей // Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья. Москва, 1995. С. 186. До речі, на Поділлі баба-бранка під час пологів “викликала” дитину на цей світ, стукаючи в піч (Боряк О. Сільська баба-сповитуха в статусі родопомічниці (Нові матеріали з історії народного акушерства в Україні) // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 451).

¹⁷⁹ Зап. 17.09.1994 р. у с. Мартиновичах Поліського р-ну Київської обл. від Самойленко Меланії Костянтинівни, 1930 р. народж.

¹⁸⁰ Зап. 28.08.1994 р. у с. Омелянівці Поліського р-ну Київської обл. від Мельник Катерини Миколаївни, 1926 р. народж.

¹⁸¹ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Левчук Єви Микитівни, 1930 р. народж.

¹⁸² Зап. 27.08.2004 р. у с. Рудні Карпилівській Сарненського р-ну Рівенської обл. від Коляди Варвари Лазарівни, 1932 р. народж.

¹⁸³ Зап. 18.07.1997 р. у с. Біловіжі Рокитнівського р-ну Рівенської обл. від Павлюшенко Марії Миколаївни, 1935 р. народж.

¹⁸⁴ Зап. 17.07.1995 р. у с. Красилівці Овруцького р-ну Житомирської обл. від Плечка Василя Охримовича, 1923 р. народж.

¹⁸⁵ Зап. 19.07.1995 р. у с. Жереві Народицького р-ну Житомирської обл. від Конотоп Ганни Іванівни, 1920 р. народж.

¹⁸⁶ Зап. 25.09.2006 р. у с. Островську Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Тумаш Ольги Євстахіївни, 1932 р. народж.

Ймовірно, що з уявленнями про вихід душі померлого з хати пов'язаний такий поховальний звичай: “Як мертвеця виносять з хати, то одкривають заслонку і дивляться в п'єч, щоб не бояться”¹⁸⁷.

За допомогою печі, диму можна було контактувати з потойбічним світом, заручитися підтримкою могутніх померлих родичів під час розв'язання певних житейських проблем, питань тощо.

Колись, казали, як чоловік не любить жонки, то вона за ним гукала в комин (с. Левковичі Овруцького р-ну)¹⁸⁸.

Як чоловік кине жінку, то тоді вона йде до комина і гукає: “Тва-а-н-н! Гу-у-у!.. Кличу я тебе-е в трубу-у-у! Як не буде-е-ш іти, то тебе-е чорти будуть через комин тягти-и-и!”¹⁸⁹.

Одного разу “гукали в комин дівчата за коханим хлопцем: “Васи-и-л-ю-ю! Васи-и-л-ю-ю, де ти?! При-й-д-и-и!” – так на ранок поскидало снопи з хати, дверей не могли відкрити”¹⁹⁰.

Якщо людина заблудиться, худоба загубиться, то треба гукати в комин¹⁹¹.

Як хто заблудить в лісі, чи корова загубиться... – голову запихають під комин і гукають: “Рябу-ушка-а-а! Іди до д-о-о-му-у!” Перед тим треба обов'язково виїняти заткало з кагли¹⁹².

Жінка з дитиною, виходячи в дорогу, промовляла: “Комин-батько, а піч-мати! Шоб яка я йшла з хати, шоб я така й йшла в хату!” При цьому жінка правою рукою тричі стукає кулаком по комину¹⁹³.

За повір'ям, бажаного ефекту можна було досягти лише при наявності диму. “Як хтось з дороги довго не вертається...; як затопиш в печі і первий димок крутиться в комині, тоді гукай кого там хочеш, кого нада. У комин тричі гукни. [...]. Воно не йде без диму. Дим, дим візьме...”¹⁹⁴.

¹⁸⁷ Зап. 19.08.1995 р. у с. Латашах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кравченко Віри Минівни, 1910 р. народж.

¹⁸⁸ *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків... С. 139.

¹⁸⁹ Зап. 18.09.1994 р. у с. Червоній Зірці Поліського р-ну Київської обл. від Мартиненко Марії Максимівни, 1929 р. народж.

¹⁹⁰ Зап. 14.07.1996 р. у с. Іванівці Малинського р-ну Житомирської обл. від Колесник Ніни Василівни, 1929 р. народж.

¹⁹¹ Зап. 8.07.1995 р. у с. Піхоцькому Овруцького р-ну Житомирської обл. від Залізко Ганни Мартинівни, 1929 р. народж.

¹⁹² Зап. 12.07.1995 р. у с. Бірківському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Ковнірук Дарії Іванівни, 1925 р. народж.

¹⁹³ Зап. 17.09.1994 р. у с. Мартиновичах Поліського р-ну Київської обл. від Шеремети Ганни Іванівни, 1917 р. народж.

¹⁹⁴ Зап. 25.09.1994 р. у с. Ораному Іванківського р-ну Київської обл. від Давидчук Єфросинії Опанасівни, 1917 р. народж.

Належне місце дим з печі посідає у народній медицині, зокрема в медичній магії. “Якщо маленька дитина довго плаче, то кажуть, що на неї напали крикси. Дитину несли вранці до баби-повитухи і вона віговорає, крикси удаляє – підносить дитину під дим до челюстей тричі”¹⁹⁵. Пічний дим фігурує також під час лікування дитячого переляку:

Перед сходом сонця ні до кого не говорити, не оглядатися, не їсти; набрати воду з трьох колодців, принести в хату, кругом ручки (підпори комина. – *Р. С.*) тричі обернути зліва направо, а тоді у первий димок у комин тричі підняти і опустити, і напоїти дитину..., промити очі, ручки, під ручками і вилити воду в бегуни дверей¹⁹⁶.

Як дитина злякається, то мати гукає в комин: “(Ім’я)! Го-о-о-в!” – тричі і тричі плює через ліве плече. Гукати треба за димом у комин над припічком¹⁹⁷.

Якщо маленька дитина плаче, то кажуть, що на неї напали крикси. Дитину несли вранці до баби-шептухи і вона віговорає – крикси удаляє, підносить дитину під дим до челюстей тричі...¹⁹⁸

У календарній обрядовості за допомогою пічного диму можна було гадати на долю і заміжжя. На різдвяний Святий вечір “старіє гукали в комин: “Мороз, Мороз! Ходи куті єсті!”¹⁹⁹. У с. Жереві на Народицьчині на “Багатий вечір девкі гукали в комин: “Доле-е-е! Го-о-о-в!” – Це було постановлення в старих людей”²⁰⁰. “Під Новий год (старий) дівчата собирались і гукали в комин: “До-л-е-е! Гу-у-у!...”²⁰¹. Дівчата із с. В’язівки цього району “на вечурки напротів Андрія гукали в комин ім’я хлопця: чи він їй присниться? Як присниться, то, значить, візьме (заміж. – *Р. С.*)”²⁰². У с. Невгодах, що на Овруччині, таке “загукування”

¹⁹⁵ Зап. 11.07.1995 р. у с. Невгодах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Налапій Ніни Миколаївни, 1934 р. народж.

¹⁹⁶ Зап. 19.07.1995 р. у с. Болотниці Народицького р-ну Житомирської обл. від Забіяки Марії Михайлівни, 1929 р. народж.

¹⁹⁷ Зап. 19.07.1995 р. у с. Болотниці Народицького р-ну Житомирської обл. від Явдоченко Ольги Максимівни, 1920 р. народж.

¹⁹⁸ Зап. 11.07.1995 р. у с. Невгодах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Налапій Ніни Миколаївни, 1934 р. народж.

¹⁹⁹ Зап. 17.07.1995 р. у с. Збраньках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Фірової Надії Федорівни, 1924 р. народж.

²⁰⁰ Зап. 19.07.1995 р. у с. Жереві Народицького р-ну Житомирської обл. від Конотоп Ганни Іванівни, 1920 р. народж.

²⁰¹ Зап. 18.08.1994 р. у с. Володарці Поліського р-ну Київської обл. від Яковенко Катерини Юхимівни, 1921 р. народж.

²⁰² Зап. 11.07.1995 р. у с. В’язівці Народицького р-ну Житомирської обл. від Приходько Людмили Степанівни, 1910 р. народж.

практикували ще й “проти старого Нового року. Дівкі гукають в комин над припічком: “Яка ти моя пара, то прийди до мене на вечурки!” Легаючи спати, дівчата молилися і просили: “Приснись, яка моя пара”²⁰³.

Стосовно диму варто згадати поширений як на території Полісся, так і в інших місцевостях України, традиційний вербальний супровід звичаю спалювати сакральні речі, які з певних причин стали непотрібними. Традиція забороняла викидати їх як сміття (наприклад, троїцьку зелень, яка вже відстояла свій час, свячену вербу, висохлий “вінок” з даху новобудови, стару ікону тощо). За допомогою ж вогню вони потрапляли “до Бога з димом”²⁰⁴.

Звичайні традиційні знаряддя, які забезпечували обслуговування та функціонування печі, чи навіть їх фрагменти, а також елементи інтер’єру житла, пов’язані із системою опалення, поліщуки наділяли надприродними магічними властивостями. Таких прикладів можна багато знайти в календарній і сімейній обрядовості, традиційній магічній практиці мешканців Середнього Полісся. У зв’язку з цим наведемо для ілюстрування лише найпоказовіші з них, що їх автор зафіксував в етнографічному районі, про який ведемо мову, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

В одній з оповідок йдеться про те, що до однієї хати “прийшла циганка і щось просила. Я (інформаторка. – *Р. С.*) їй даю, а вона хоче інше, краще. – У мене цього немає. А вона каже: “Я – беременна. Я піду, а у тебе в хаті все миші з’їдять”. Я тоді взяла з печі вуглинку й кинула за нею. А вона каже: “Ти що робиш?! А як я вмру?!”²⁰⁵. Подібною апотропеїчною силою наділявся уламок печі (“печина”), а також кришка, якою закривали пічне устя (“заслонка”), про що свідчать такі магічні формули-закляття: “А соль тобі да печина з поганими очима!”²⁰⁶. “Цур тобі та печина з твоїми очима, а заслонка в плечі, щоб не промовив речі!” (с. Покалів Овруцького р-ну)²⁰⁷. “Як дитя народиться, то беруть маленьку печину, трошки солі, замотують в шматочку і кладуть дитині в колиску – од пристріту” (с. Велика Чернігівка Овруцького р-ну).

Навіть малесеньке вікно напроти печі знайшло своє місце в цьому “чудесному” ряду.

Коли баба-повитуха йде до роду, то вона дивилась у протипічне вікно – проти печі (у хаті породіллі. – *Р. С.*). Вона бачила... Ще та дитиночка не родилась, а вона знала, яка буде її жисть. [...]. Коли вона глянула в окно, баба-повитуха... От сволок

²⁰³ Зап. 11.07.1995 р. у с. Невгодах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Налапій Ніни Миколаївни, 1934 р. народж.

²⁰⁴ Зап. 28.09.2006 р. у с. Серниках Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Горбачевського Івана Івановича, 1927 р. народж.

²⁰⁵ Зап. 19.08.1995 р. у с. Латашах Народицького р-ну Житомирської обл. від Кравченко Віри Минівни, 1910 р. народж.

²⁰⁶ Зап. 14.07.1995 р. у с. Мотійках Народицького р-ну Житомирської обл. від Приходько Ганни Миколаївни, 1923 р. народж.

²⁰⁷ Зап. 13.08.1995 р. у с. Покалів Овруцького р-ну Житомирської обл. від Стрелковської Ольги Олексіївни, 1929 р. народж.

в хаті. Вона бачить уже – дитина та показується, як вона зросла, і вона висить на сволюку. Значить, воно удуситься. [...]. А коли должен втонуть, вона бачить воду. [...]. Оце вона все бачить²⁰⁸.

Це саме вікно посідало певне місце й у господарській магії. Адже, згідно з повір'ями полішуків, від взаємного розміщення господарської будівлі для утримання свійських тварин і протипічного вікна хати (отже й пічного вогнища) залежали успіхи селянина у тваринництві.

Деди розказували: коли будували сарай для скота, то пильнували, щоб його двері не виходили напроти протипічного вікна, бо це буде шкодити худобі²⁰⁹.

Сарай для свиней строїли напротів печі (вікон) – вони добре велись²¹⁰.

Щодо “пiкної лопати”, якою саджають хлiб у пiч, то напередоднi негоди її можна побачити бiля вхiдних дверей полiських осель i досi, оскiльки, за повiр'ям, вона є ефективним засобом вiдвернення граду.

Доволi часто пiч та її елементи фiгурують у весiльнiй обрядовостi. Зокрема, дiвчина, яка хотiла вийти замiж, пiд час сватання просила допомоги, пiдтримки в предкiв, домовика – “колупала пiч”²¹¹.

Коли дiвку сватають, то вона комин колупає²¹².

При сватаннi якщо дiвка припiчка довбе, то, кажуть, що хазайкою буде²¹³.

При сватаннi дiвка колупала пiч²¹⁴.

Як зайдуть свати у хату, сидять уже свати з хлiбом. Дiвки входять в хату з хлопцями [...] дак беруть, падлюки, гвоздя i гвоздем риють комина! А чого?²¹⁵

²⁰⁸ Зап. 25.09.1994 р. у с. Ораному Иванківського р-ну Київської обл. від Снітко Марії Федорівни, 1922 р. народж.

²⁰⁹ Зап. 20.07.1996 р. у с. Українці Малинського р-ну Житомирської обл. від Онопрієнка Миколи Івановича, 1919 р. народж.

²¹⁰ Зап. 14.08.1998 р. у с. Любимівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Пальченко Надії Захарівни, 1922 р. народж.

²¹¹ *Несен І.* Весільний обряд: традиційна структура // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 2003. Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. С. 299.

²¹² Зап. 18.08.1994 р. у с. Володарці Поліського р-ну Київської обл. від Яковенко Катерини Юхимівни, 1921 р. народж.

²¹³ Зап. 26.08.1994 р. у с. Млачівці Поліського р-ну Київської обл. від Ющенко Варвари Григорівни, 1913 р. народж.

²¹⁴ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Лемішка Федора Івановича, 1922 р. народж.

²¹⁵ Зап. 25.09.1994 р. у с. Ораному Иванківського р-ну Київської обл. від Давидчук Єфросинії Опанасівни, 1917 р. народж.

Домовик фігурує також під час зустрічі молодої у хаті молодого. Представницю чужого роду зустрічає на порозі жінка у смушевій шапці і вивернутому вовною догори кожусі. Поліщуки Олевщини вважали, що з чужим родом приходять і його патрон, який може бути голим. “Щоб він в такому разі оступився, жінка вособляє свого багатого, обріслого вовною “хазяїна”, якого чужий бідний злякається і втече”²¹⁶. “Якщо приходять невістка вперше до хати, то вона переступає поріг, кладе руку на припічок і говорить: “Моя піч – моя річ, моя лава – моя слава”²¹⁷, чим, вірогідно, засвідчує свою лояльність і пошанівок “хазяїну” хати.

За посередництвом печі і комина поліщуки зверталися по допомогу і просили заступництва у предків та домовика також у поховальній обрядовості.

Після похорону поверталися з могилок в хату, мили руки і торкалися ними комина²¹⁸.

Як прийдуть з могилок, то хутчей хапаються рукою за комин, щоб пропадали миші і погане в хазяйстві²¹⁹.

Коли покойник ще в хаті, а люди виходять з хати, то заглядають у комин, де сажа – щоб не боялися. Коли прийдуть з могилок, то миють руки і гріють їх до комина²²⁰.

Після могилок треба помити руки і торкнутися комина або ручки. Торкалися комина і ручки за чужим (небіжчиком. – *Р. С.*), а за своїм не торкалися. Руки не втирають, щоб холоду не боялись²²¹.

Очевидно, ці дії мали на меті нівелювати руйнівний, шкідливий вплив смерті, особливо якщо йшлося про “чужих” мерців.

У традиційній будівельній обрядовості автохтонів Середнього Полісся ціла низка обрядодій, звичаїв та повір'їв стосується безпосередньо чи опосередковано системи опалення народного житла. Насамперед на “печищі” (місці, де колись стояла чиясь хата – чужа, а не своя), нове житло з очевидних міркувань не споруджували²²².

²¹⁶ Шевченко Л. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. С. 88.

²¹⁷ Зап. 13.07.1995 р. у с. Норинську Овруцького р-ну Житомирської обл. від Бортник Таїсії Омелянівни, 1926 р. народж.

²¹⁸ Зап. 19.07.1995 р. у с. Жереві Народицького р-ну Житомирської обл. від Конотоп Ганни Іванівни, 1920 р. народж.

²¹⁹ Зап. 9.07.1995 р. у с. Левковичах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Левковської Пелагії Кирилівни, 1910 р. народж.

²²⁰ Зап. 12.07.1995 р. у с. Бірківському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Будковської Петруні Григорівни, 1922 р. народж.

²²¹ Зап. 21.07.1995 р. у с. Гошеві Овруцького р-ну Житомирської обл. від Барановської Антоніни Маркіянівни, 1910 р. народж.

²²² Зап. 13.07.1995 р. у с. Норинську Овруцького р-ну Житомирської обл. від Черниш Ганни Рафаїлівни, 1922 р. народж.

Крім того, відомі обмеження щодо застосування деяких будівельних матеріалів для спорудження опалювального пристрою. Так, у с. Великих Мошках на Овруччині поліщуки вважали, що “камінь в п’єч погано класти, бо буде в хаті камінь на душе, краще – цеглу”²²³. Ймовірно, основою цієї локальної заборони послужила давня поліська традиція використовувати каміння як меморіальний знак на кладовищі*. Камінь, узятий із невідомої чи забутої могили, тобто давнього поховання, становив небезпеку для мешканців нової хати, зрештою, як і все, що було пов’язане з чужими небіжчиками.

Якщо під час переселення до нової хати господарі розбирали стару, то тоді брали зі старої печі кілька цеглин, які використовували для зведення нового опалювального пристрою²²⁴.

Найбільшою ритуальною відзначеністю характеризувалося заснування опіччя, нагадуючи “закладчину” підвалин хати. Починаючи роботу, майстер-“печкар”, господарі і присутні помічники-толочани молилися, промовляючи в тиші і спокої “Отче наш”. У с. Збраньках Овруцького району “під фундамент печі клали гроші, щоб водилися гроші в хаті”²²⁵, а в с. Скуратах Малинського району “печнік клав в угол копейкі, щоб хата була тепла”²²⁶. У с. Бабиничах Народицького району деталізували: гроші клали під “вугол напроти покуті”²²⁷. Мешканці с. В’язівки, що на Народищині, закопували під “вугол (напроти покуті – де їли за столом) гроші і крайчика хлеба. Гроші – на щастя, а хліб – щоб родив хлеб. Це робив печкар”²²⁸. У с. Невгодах Овруцького району поліщуки клали під піч “хлеб, соль, свячену воду”²²⁹. Жителі с. Великої Фосні, що на Овруччині, клали у фундамент печі поряд з “куском хліба і сіллю” також “свячене зілля, щоб все велось (хліб, сіль, вода – вся наша їда)”²³⁰. Подібним чином мотивували такі дії у с. Кормі:

²²³ Зап. 24.08.1995 р. у с. Великих Мошках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Стоцької Варвари Степанівни, 1921 р. народж.

* У с. Сновидовичах Рокитнівського району Рівенської області на старому місцевому кладовищі, як, зрештою, і в інших поліських селах, досі на давніх похованнях лежать грубі необтесані каменюки, які виконують функцію меморіальних знаків. Старезні могили як такі вже зрівнялися з рівнем землі. Про призначення каменів та не випадковість їхньої присутності в цьому місці нагадує лише системність розміщення останніх. Місцеві мешканці називають такий меморіальний камінь “подушкою для мертвеца”.

²²⁴ Зап. 10.07.1999 р. у с. Турі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Бошеля Івана Андрійовича, 1914 р. народж.

²²⁵ Зап. 17.07.1995 р. у с. Збраньках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Фірової Надії Федорівни, 1924 р. народж.

²²⁶ Зап. 14.08.1996 р. у с. Скуратах Малинського р-ну Житомирської обл. від Величанського Василя Івановича, 1925 р. народж.

²²⁷ Зап. 18.07.1995 р. у с. Бабиничах Народицького р-ну Житомирської обл. від Купинського Петра Івановича, 1935 р. народж.

²²⁸ Зап. 11.07.1995 р. у с. В’язівці Народицького р-ну Житомирської обл. від Приходько Людмили Степанівни, 1910 р. народж.

²²⁹ Зап. 11.07.1995 р. у с. Невгодах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Налапії Ніни Миколаївни, 1934 р. народж.

Коли роблять п'єч, то під вугол, що найближчий до покуті, кладуть гроші, зелле, соль, щоб все велось²³¹.

Як піч роблять, то копійки кладуть – чи на подок, чи куди..., я вже не роз'ясню..., і воду свячену, щоб все добре було²³².

Щодо конкретного місця, в яке закладали зазначені предмети, то, мабуть, у минулому воно чітко регламентувалося звичаєм. Зокрема, якщо в с. Невгодах придатним для того вважався “любий куточок” печі, то в інших місцевостях (с. Бабиничі, В'язівка, Корма) – північний “вугол” напроти покуті²³³. У с. Феневичах респонденти наголошували, що гроші треба замурувати “в печі під стовп” (!) навпроти покуті²³⁴. У с. Великій Фосні Овруцького району таким оптимальним місцем вважали центр кутка, де зводили піч²³⁵. У с. Кишині, що на Олевщині, гроші під піч “кладуть на чотирьох углах”²³⁶. У цьому контексті цікаву інформацію зафіксовано на теренах Західного Полісся: “Під піч, під то місце, де хазяйка стоїть, підложували гроші, щоб велося все – в кучечку під піччю”²³⁷.

Ритуальна відзначеність спорудження у новій хаті печі характерна також для українців Слобідської України. Низку звичаїв та обрядів, приурочених до цієї нагоди, описав свого часу відомий дослідник Слобожанщини П. Іванов. Зокрема, слобожани замурували в стінки печі (щоб “вона ніколи не диміла”) шматочки ладану і гроші²³⁸.

²³⁰ Зап. 21.08.1995 р. у с. Великій Фосні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Стельмаха Петра Михайловича, 1924 р. народж.

²³¹ Зап. 23.07.1996 р. у с. Кормі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Каленської Катерини Василівни, 1931 р. народж.

²³² Зап. 24.09.2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Сидорчук Ольги Михайлівни, 1954 р. народж.

²³³ Зап. 11.07.1995 р. у с. Невгодах Овруцького р-ну Житомирської обл. від Налапій Ніни Миколаївни, 1934 р. народж.; 18.07.1995 р. у с. Бабиничах Народицького р-ну Житомирської обл. від Купинського Петра Івановича, 1935 р. народж.; 11.07.1995 р. у с. В'язівці Народицького р-ну Житомирської обл. від Приходько Людмили Степанівни, 1910 р. народж.; 23.07.1996 р. у с. Кормі Коростенського р-ну Житомирської обл. від Каленської Катерини Василівни, 1931 р. народж.

²³⁴ Зап. 19.08.1998 р. у с. Феневичах Іванківського р-ну Київської обл. від Фещенко Марії Тимофіївни, 1938 р. народж. Припівний стовп відіграв важливу роль в обрядовості білорусів (*Трацевский В. В.* История архитектуры народного жилища Белоруссии. Минск, 1989. С. 71–72). В українців північний стовп побутував на Волині, Середньому Подніпров'ї. Висловлювалася думка про те, що в далекому минулому він виконував функцію центральної опори даху (*Бломквист Е. Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов: (Поселения, жилища, хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник. Москва, 1956. С. 143).

²³⁵ Зап. 21.08.1995 р. у с. Великій Фосні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Стельмаха Петра Миколайовича, 1924 р. народж.

²³⁶ Зап. 16.07.1997 р. у с. Кишині Олевського р-ну Житомирської обл. від Ковальчук Уляни Степанівни, 1924 р. народж.

²³⁷ Зап. 9.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Левонич Ганни Андріївни, 1933 р. народж.

²³⁸ *И[ванов] П.* Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы... С. 49.

Отже, зведення опіччя в обрядовому аспекті має виразні аналогії із заснуванням підвалин хати, зокрема з так званою будівельною жертвою²³⁹. Завершення спорудження опіччя маркувалося святковим частуванням майстра-пічника горілкою: “Як зроблять зруб (в хатах ХІХ ст. опіччя робили найчастіше зрубним. – Р. С.), то горілку п’ють і приказують”²⁴⁰.

Будівництво печі завершувалося святковим могоричем – “димовим”, який приурочували до першого розпалу опалювального пристрою. Якщо майстра-пічника “не вгостить, то всадить перину в стояку і дим піде в хату обратно. Старались печніку вгодить”²⁴¹.

Окремі ритуальні вимоги стосувалися першого розпалу нової печі. Зокрема, на Слобожанщині господарі, спостерігаючи за “поведінкою” вогню, гадали про майбутнє життя у новій хаті. Подекуди піч уперше розпалювали позиченими сірниками за допомогою житньої соломи та двох-трьох свячених вербових прутиків. Яскраве полум’я обіцяло веселе життя, тьмяне – “плохе”, а якщо піч диміла, то це віщувало часті сварки і бійки між господарями²⁴². У багатьох місцевостях уперше топили піч лише дровами, після чого всаджували випікати непарну кількість хлібів, вліпивши в один із них неперегорілу вуглину. Якщо остання під час випічки перегорить і навіть спопеліє, то господарям в усьому щаститиме, інакше (якщо вуглина не перегорить) – “добра не буде”²⁴³.

З колом світоглядних уявлень про вогонь та опалювальні пристрої (вогнище, піч) пов’язаний звичай ритуальної незавершеності житла.

Як збудують нову хату, то не можна протягом року мазати над піччю стіль²⁴⁴.

²³⁹ Докладніше про обрядодії під час заснування житла див.: *Сілецький Р.* “Закладщина” хати на Поліссі: Обрядово-звичаєвий аспект // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1997. Вип. 1: Київське Полісся. 1994. С. 83–96; *Його ж.* Звичаї та обряди, пов’язані з будівництвом // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 2003. Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. С. 95–124. У контексті матеріалу цікавою особливістю “закладчини” підвалин хати є те, що серед набору предметів (ладану, грошей, окрайця хліба, солі, свяченого зілля, води, тощо), призначених для закладання у покутній вугол, виявляємо “вуглинку з печі” (с. Норинці) та “кусочок печини” (с. Покалів). Щодо аналогій з “будівельною жертвою”, то в деяких регіонах України, зокрема в закарпатській частині Лемківщини, під час зведення у “хижі” печі відрубували півневі голову і замурували її у фундамент (“спод”) опалювального пристрою, а м’ясо з’їдали. У демонологічних уявленнях лемків піч була локусом домашнього вужа, який приносив щастя (*Сілецький Р.* Звичаї, обряди та повір’я у традиційному житлобудівництві // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження. Львів, 2002. Т. 2: Духовна культура. С. 158).

²⁴⁰ *Сілецький Р.* Звичаї та обряди, пов’язані з будівництвом. С. 121.

²⁴¹ Зап. 21.07.1997 р. у с. Білокоровичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Бенюка Адама Яковича, 1921 р. народж.; 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Лемішка Федора Івановича, 1922 р. народж.

²⁴² *И[ванов] П.* Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы... С. 49.

²⁴³ Там же. С. 49–50.

²⁴⁴ Зап. 13.07.1995 р. у с. Бондарях Овруцького р-ну Житомирської обл. від Мельник Надії Павлівни, 1919 р. народж.

Колись трохи не домазували стіль над печю і бруса – на один год²⁴⁵.

В новій хаті до году не слід замазувати трохи столі над пічю за комином²⁴⁶.

В новій хаті, коли її первий раз мажуть, то стільничини над печю не замазуют. Вона лишається “не замазаною” впродовж одного року²⁴⁷.

Подекуди підлягала регламентації кількість недобілених “стільничин”: одна, дві чи три. Іноді ці дошки не лише не замазували і не забілювали, але й не прибивали:

Три стільничини біля сволюка не зачеплюють – для когось оставляли²⁴⁸.

В новій хаті не замазуют три стільничини над покуття і над пічю: “Як вийде год – заліпиш і замажеш”²⁴⁹.

В потолку оставляли отаке п’ятно – ніколи не білили (не в покуті, а кольо печі); цілий рік не забілювали. Як забілити, то забілиш геть усе. Оставиш – то та печаль вийде вся в комин... , може то місце таке²⁵⁰.

Цікавою є народна мотивація описаного звичаю.

Як сядают в хату да хату мажут, білят, то де – піч, то там оставляют дві-три дошки, шоб до году..., шоб свінні вдома родилися і шоб худоба родилась²⁵¹.

Біля комина не прибивали стільничину, шоб все нечисте вилітало. Три дні вона була не прибитою. Все робиться три рази – по-божому²⁵².

²⁴⁵ Зап. 21.07.1997 р. у с. Білокоровичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Бацман Ганни Степанівни, 1926 р. народж.

²⁴⁶ Зап. 20.07.1997 р. у с. Суцанах Олевського р-ну Житомирської обл. від Гончар Надії Федорівни, 1936 р. народж.

²⁴⁷ Зап. 17.07.1995 р. у с. Збраньках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Пилипчук Пелагії Пилипівни, 1908 р. народж.

²⁴⁸ Зап. 24.07.1996 р. у с. Великих Мінках Народицького р-ну Житомирської обл. від Конончук Віри Олександрівни, 1935 р. народж.

²⁴⁹ Зап. 22.07.1997 р. у с. Тепениці Олевського р-ну Житомирської обл. від Левчук Єви Микитівни, 1930 р. народж.

²⁵⁰ Зап. 25.09.2006 р. у с. Кухче Іванківського р-ну Київської обл. від Шукало Любові Трохимівни, 1946 р. народж.

²⁵¹ Зап. 27.08.2004 р. у с. Рудні Карпилівській Сарненського р-ну Рівенської обл. від Коляди Варвари Лазарівни, 1932 р. народж.

²⁵² Зап. 17.08.1996 р. у с. Кухарях Іванківського р-ну Київської обл. від Лук’яненка Миколи Петровича, 1924 р. народж. До речі, зазначений звичай з аналогічною мотивацією відомий на

Хату на когось закладають. На кого заклали, той до году може вмерти. Над печю до году не замазують дошку в столі²⁵³.

В новій хаті не домазують три стільничини. Як їх домазати, то хтось до году вмере, хтось з пари – жонка або чоловік²⁵⁴.

Коли збудують хату, то коло комина над піччю протягом року не замазували стіль – оставляли місце для домовика²⁵⁵.

Як білиш хату перший раз – мажеш, то на печи кидають крошки. Кажуть, як є померлий в хаті і білиш, то вмерлому забільюєш очі. А вже як кинеш там крошки, то вроді вже єто...²⁵⁶

Колишній звичай: як зведуть у новій хаті піч, то над нею не прибивали шматок стільничини і не білили. Так стояло цілий год. Це – щоб ходив домовик²⁵⁷.

Отже, у новій хаті домовик використовував як комунікаційний канал із зовнішнім світом саме отвір над піччю (первісно, очевидно, – над вогнищем).

Щодо обставин появи в оселі цього важливого персонажа демонічного пантеону українців, зокрема і поліщуків, то за традицією його годилося господарям запросити під час переходу зі старої хати в нову. Адже, на переконання мешканців Середнього Полісся, домовик²⁵⁸ мав бути в кожній хаті:

Бойківщині (с. Довпотів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) ще з XVIII ст.: “Спорудивши хату, проста людина впродовж року не дошиває вгорі від сіней даху для того, щоб крізь діру вилітали всі нещастя господаря (ніби злий дух)” (*Lubicz-Czerwiński I. Okolica zadniestrzka między Strujem i Łomnicą. Czyli opis ziemi, dawnych kłesk lub odmian tej okolicy. Lwów, 1811. S. 186*). У сучасному Довпотіві ще донедавна, коли в новій хаті обмазували глиною останній кут стелі над піччю, то майстер виголошував “казання”: “Щоб велося добро і не було нечистої сили” (*Сілецький Р. Про збереження однієї етнокультурної традиції в галицькому селі (На прикладі будівельної обрядовості із с. Довпотів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.) // Народознавчі Зошити. 2004. № 1–2. С. 254*).

²⁵³ Зап. 17.07.1997 р. у с. Замисловичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Бабич Галини Володимирівни, 1942 р. народж.

²⁵⁴ Зап. 18.07.1997 р. у с. Біловіжі Олевського р-ну Житомирської обл. від Павлюшенко Марії Миколаївни, 1935 р. народж.

²⁵⁵ Зап. 15.07.1995 р. у с. Яжберені Народицького р-ну Житомирської обл. від Нестерчук Ганни Олександрівни, 1939 р. народж.

²⁵⁶ Зап. 25.09.2006 р. у с. Островську Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Тумаш Ольги Євстахіївни, 1932 р. народж.

²⁵⁷ Зап. 14.07.1995 р. у с. Мотійках Народицького р-ну Житомирської обл. від Приходька Івана Мироновича, 1920 р. народж.

²⁵⁸ Питання про походження домовика заслуговує окремої уваги. Дозволимо собі навести для ілюстрації лише кілька прикладів: “Входщину роблять для домовика, щоб йому вгодить; треба людям есті дати. [...] (Що таке домовик? – Р. С.). Домовик? Мо, душа яка жива...” (с. Рудня Перганська Олевського р-ну). “Домовики (постають. – Р. С.) із людей, які вмерли наглою, не своєю смертю” (с. Сущани Олевського р-ну). “Домовик – це вмерлий родич; (він може бути. –

Домовик повинен бути в кожній хаті, але не кожному шкрябає²⁵⁹.

Домовик є в кожній хаті. Хата не може бути без домовика...²⁶⁰

Домовик (в кожній хаті. – *Р. С.*) повинен бути²⁶¹.

Домовика не можна залишати (в старій хаті. – *Р. С.*), а треба брати з собою²⁶².

Обряд запросин домовика на території Середнього Полісся мав низку локальних особливостей. Тому, мабуть, не буде зайвим навести якомога повніше нині вже доволі рідкісний фактологічний матеріал.

У старій хаті топили п'єч, збирали жарок в горщик і несли на ноч у нову хату. При цьому пригашають домовика: “Дедушку, дедушку! Просимо переходити у нове селище!”²⁶³.

Подібно запрошували домовика до нової хати поліщуки зі сіл Дівошина і Раківщини Овруцького району, ставлячи чавун із жаром у нову піч²⁶⁴. У с. Болотниці домовика запрошували до нової хати таким способом:

В старій хаті клали на верхній черинь (печі. – *Р. С.*) хліб, соль в рушнику, а руками тричі торкалися припічка (і промовляли. – *Р. С.*): “Домовик, тут тобі не місце. Я вибираюся, ходім за мною: де я, там і ти”. Потім цей хліб забирали і відносили в нову хату, клали на стіл і з'їдали²⁶⁵.

Р. С.) свой або чужий ” (Зона відчуження ЧАЕС). “Нова хата забирає людину – буде вмерец!” (с. Жовтневе Олевського р-ну). І ще один цікавий штрих до його “портрета” також походить із Зони відчуження ЧАЕС: “Як пишна, гарна невістка – кажуть: “Домовик злюбив!” Як вона марніє – “Домовик не злюбив!” У зв'язку з цим твердження Івана Нечуя-Левицького про те, що “на Україні не знаходимо слідів віри в домовиків як душ померлих предків, хазяїнів дому” було поспішним і не витримує перевірки часом (*Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Київ, 2003. С. 88).

²⁵⁹ Зап. 20.07.1997 р. у с. Суцанах Олевського р-ну Житомирської обл. від Гончар Надії Федорівни, 1936 р. народж.

²⁶⁰ Зап. 25.07.1997 р. у с. Радовелі Олевського р-ну Житомирської обл. від Кравчука Олександра Даниловича, 1930 р. народж.

²⁶¹ Зап. 3.09.1997 р. у с. Дитятках Іванківського р-ну Київської обл. від Віннік Ольги Петрівни, 1939 р. народж.

²⁶² Зап. 16.08.2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цалко Валентини Вінцентіївни, 1938 р. народж.

²⁶³ Зап. 13.07.1995 р. у с. Бондарях Овруцького р-ну Житомирської обл. від Дрозда Опанаса Денисовича, 1912 р. народж.

²⁶⁴ Зап. 21.08.1995 р. у с. Дівошині Овруцького р-ну Житомирської обл. від Шмидюк Ганни Василівни, 1933 р. народж.; 24.08.1995 р. у с. Раківщині Овруцького р-ну Житомирської обл. від Старовойта Григорія Яковича, 1936 р. народж.

²⁶⁵ Зап. 19.07.1995 р. у с. Болотниці Народицького р-ну Житомирської обл. від Забіяки Надії Михайлівни. 1929 р. народж.

У с. Дідковичах на Коростенщині господар, увійшовши в нову хату, клав на комин загорнутий у рушник хліб –

то вон ще й зараз лежить. В случае почувеш, що в тебе буде може шо бушовать, іди надвор і скажи: “Домовик, домовик! – наодліг кинь (хліб. – *Р. С.*) на хату – На твою плату, да вийди з мої хати”. [...] Як корову виганяю на пашу, то я той хліб (беру. – *Р. С.*) под руку, корову вигнала, а хліб знов поклала (на комин. – *Р. С.*)²⁶⁶.

Поліщуки зі с. Шпилів “як вибираються з хати, то ставлять взуття перед печю і кажуть: “Хазяїн (домовик. – *Р. С.*), я іду, ходи за мною!” – і він йде”²⁶⁷. У с. Радинці, маючи це на меті, “у нову хату переносили зі старої цвіркуна і сажали його під піч. Це була дуже добра прикмета, коли в хаті жив цвіркун”²⁶⁸.

Існують демонологічні оповідки, в яких новосели прагнуть переконатися, що домовик справді перейшов до нового помешкання:

Коли ми переходили в нову хату, мені каже матка: “Піди нагору і лапни лежака”. Я пішла, лапнула, а там таке, як руда собачка. Мати сказала мені однести йому (домовику. – *Р. С.*) обід, шо варила собі. Я йому однесла і поставила на лежаку²⁶⁹.

Як бачимо, в обряді запросин домовика до нової хати фігурує вогонь, піч або один з елементів системи опалення. Якщо цей обряд не передбачав перенесення із старої хати в нову жару, то перший розпал печі треба було робити за допомогою вогню, добутого прадавнім дідівським способом: “Коли не було кресила, то терли дерево об дерево” (с. Копище Олевського р-ну)²⁷⁰. “Раньше перший вогонь в хаті викрешували з каменя огнивом. Закон такий був – [розпалювати вогонь] не з сірника”²⁷¹. У сусідніх Осовцях під час першого розпалу печі топили трісками

²⁶⁶ Зап. 19.08.2004 р. у с. Дідковичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. народж.

²⁶⁷ Зап. 28.08.1998 р. у с. Шпилях Іванківського р-ну Київської обл. від Даниленко Уляни Андріївни, 1925 р. народж.

²⁶⁸ Зап. 27.08.1994 р. у с. Радинці Поліського р-ну Київської обл. від Лемішко Федора Івановича, 1922 р. народж.

²⁶⁹ Зап. 20.09.1994 р. у с. Новому Мирі Поліського р-ну Київської обл. від Андросенко Дарії Сергіївни, 1924 р. народж.

²⁷⁰ *Кравченко В.* Вогонь... С. 158. Для здобування вогню тертям найчастіше використовували шматок берези і ліщини. Губку, необхідну для здобування вогню викрешуванням, виготовляли або з “лепехи”, або з грибоподібного наросту на осіці чи дубі. (*Кравченко В.* Вогонь... С. 158–159). В часи В. Кравченка обидва способи добування вогню уже вийшли з побуту: “Кресилом користаються самі тільки старі дядьки, щоб запалити люльку”. Треба зауважити й те, що саме згадані представники флори є атрибутами обрядово-звичаєвої культури поліщуків і ритуально відзначені в українців та інших слов’янських народів загалом. Однак, виходячи зі сучасного стану дослідження проблеми, важко з упевненістю стверджувати наявність зв’язку між застосуванням цих рослин у добуванні вогню і присутністю їх у світоглядних уявленнях, звичаях та обрядах.

²⁷¹ Зап. 8.07.2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Заяця Павла Корнійовича, 1930 р. народж.

від підвалин (“подошов”), бо їх не можна було викидати²⁷². У с. Турі на Ратнівщині поліщуки вважали придатною для першого розпалу печі “громничну свічку”: “від неї розпалювали піч, щоб грім в хату не бив, щоб не було пожегу від злої людини”²⁷³.

Отже, піч (вогнище) з усіма її атрибутами виразно пов’язана у світоглядних уявленнях мешканців Середнього Полісся з локалізацією потойбічного світу, демонологічними персонажами (“домовиком”, “відьмою”) та певними категоріями померлих родичів (“дідами”). Відтак різні елементи системи опалення та відведення диму стійко фігурують в обрядово-звичаєвій культурі, гаданнях та архаїчній магичній практиці поліщуків. Які ж історико-етнографічні реалії стоять за розглянутим тут раніше світоглядним пластом народної культури автохтонів Поліського краю? На нашу думку, їх треба дошукуватися у глибинах тисячоліть – у дохристиянських віруваннях та поховальних звичаях стародавнього населення України, зокрема пра- та ранніх слов’ян. Адже звичай спалювати померлих має давні традиції на території українських земель. Так, у зоні Лісостепу його практикували в окремих районах пізньотрипільської культурної спільності вже у другій половині III тис. до н. е. Згодом він був характерний для деяких культур епохи бронзи. У скіфську добу ексгумація була відома на всій території лісостепового Правобережжя України, а з виникненням Милоградської і Зарубинецької культур обряд трупоспалення став основним також у Середньому Подніпров’ї²⁷⁴.

Залишаючи поза увагою надзвичайно складне питання про причини виникнення кремації загалом, зазначимо лише те, що трупоспалення було кульмінаційним моментом усього стародавнього поховального обряду. Адже саме під час спалення небіжчика відбувається перехід з царини життя до царини смерті²⁷⁵. У зв’язку з цим доречно навести описаний у 20-х роках X ст. арабським письменником Ахмедом Ібн-Фадландом фрагмент обряду поховання знатного руса-купця на Поволжі, зокрема пояснення його одноплемінником арабові-перекладачеві переваг трупоспалення над трупопокладенням:

...Коло мене стояв чоловік з Русі, і я чув, як він розмовляв з перекладачем, що був з ним. Я його запитав про що він з ним розмовляв і той відповів, що русин сказав йому:

²⁷² Зап. 10.07.2004 р. у с. Осовцях Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Дем’яник Ганни Явтухівни, 1930 р. народж.

²⁷³ Зап. 18.07.1999 р. у с. Турі Ратнівського р-ну Волинської обл. від Головій Мотрони Мойсеївни, 1925 р. народж.

²⁷⁴ Баран В. Д., Максимов Е. В., Магомедов Б. В. и др. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990. С. 47–48.

²⁷⁵ Вакулєнко Л. В. Реконструкція поховальних звичаїв прикарпатського населення у пізньоримський час (за археологічними даними) // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. Київ; Львів, 1999. С. 52–53.

– Ви громада арабів дурний нарід, бо берете найнижчого і поважнішого для вас чоловіка і кидаєте його в землю, де його з’їдають гади і черваки; а ми спалюємо його в одну мить, і він зараз же увиходить до раю. Потім він засміявся надмірним сміхом і сказав: – Через любов Господа (Бога) його до нього (небіжчика) післав він вітер, так що вогонь охопить його за годину²⁷⁶.

Притому, на нашу думку, не має ніякого принципового значення та обставина, ким насправді були описані Ібн-Фадландом руси – слов’янами чи варягами. Адже кремація була найпоширенішим типом поховального обряду в усіх індоєвропейських народів²⁷⁷.

Ймовірно, що саме кількатисячолітня традиція кремації померлих лежить в основі сакралізації поліщуками (ширше – українцями та іншими слов’янськими і неслов’янськими народами) домашнього вогнища та печі з усіма їх елементами та атрибутами. Приклади такого пошанування у давнину на території України подає археологічна наука. Зокрема, у період бронзи відкриті вогнища в житлах виконували функцію жертвників. Ця традиція мала продовження у скіфську добу та пізньоскіфський час і виявлялася у принесенні жертв у житлах, пошануванні домашнього вогнища тощо²⁷⁸. У черняхівських могильниках виявлені місця спалення померлих – своєрідні крематорії, які, поміж іншим, були обладнані “кам’яними спорудами у вигляді печей (! – Р. С.)”²⁷⁹. Щось подібне було виявлене археологами на Волині на берегах р. Тетерева в похованнях Празько-корчацької культури – безкурганні трупоспалення у кам’яних ящиках²⁸⁰, які, на думку відомої дослідниці слов’янських старожитностей Ірини Русанової, були нічим іншим, як залишками печей-кам’янок²⁸¹.

Багато аналогій до українського (середньополіського) матеріалу стосовно світоглядних уявлень про піч (вогнище) й інші компоненти системи опалення та відведення диму народного житла виявляємо у традиційній культурі слов’янських народів. Зокрема, у південнослов’янських етносів відкрите вогнище було основним опалювальним пристроєм народного житла. Згідно з їхніми світоглядними уявленнями, воно становило локус домашніх духів і предків, а місце під кам’яною плитою, на якій горів вогонь, було пристановищем домовика (“стопана”). Тріщина або дірка в цій плиті віщувала, на думку болгар, смерть²⁸².

²⁷⁶ Цит. за: *Січинський В.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Київ, 1992. С. 15–16.

²⁷⁷ *Вакуленко Л. В.* Реконструкція поховальних звичаїв прикарпатського населення... С. 49.

²⁷⁸ *Русанова И. П.* Истоки славянского язычества. Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. Черновцы, 2002. С. 137–139.

²⁷⁹ *Сымонович Э. А.* [Черняховская культура] Могильники // *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э.* Москва, 1993. С. 134.

²⁸⁰ *Баран В. Д., Максимов Е. В., Магомедов Б. В.* и др. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. С. 226–227.

²⁸¹ *Русанова И. П.* Славянские древности VI–IX вв. между Днестром и Западным Бугом. Москва, 1973. С. 26, 28, 35.

²⁸² *Узенёва Е. С.* Очаг // *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого.* Москва, 2004. Т. 3: К (Круг) – П (Перепелка). С. 604.

Подібне місце у світогляді східних і західних слов'ян займала вариста піч, яка у традиційному житлі цих народів виступала основним опалювальним пристроєм. У білорусів і росіян вона належить до найміфологізованіших і символічно значущих предметів побуту: через комин здійснюється контакт із зовнішнім світом, у тому числі й з потойбічним. У печі перебувають предки. Піч символізує дорогу в потойбічний світ або ж навіть у саме царство смерті²⁸³.

Очевидно, вогнище та піч посідають таке помітне місце у традиційній духовній культурі слов'ян завдяки наявності в них спільних прадавніх уявлень про вогонь як про посередника, котрий пов'язує світ мертвих і живих, “тамтой” і “цей” світи²⁸⁴. У народній культурі слов'янських народів подібно трактується дим – медіатор, зв'язуюча ланка між землею і небом, земним і потойбічним світами²⁸⁵.

Отже, розглянутий раніше етнографічний матеріал дає змогу зробити такі висновки:

1. В ХІХ–ХХ ст. основним опалювальним пристроєм народного житла мешканців Середнього, а також Західного Полісся була вариста піч. Її розміщення у житловій камері, функції, конструкція та пов'язана з нею народна термінологія засвідчують традиційність цього опалювального пристрою, його загальноукраїнський характер. Наявність багатьох локальних особливостей у конструкції мають неістотний характер і спричинені конкретними місцевими умовами (наближеністю до міських поселень і комунікацій), які сприяли проникненню в побут поліщуків різних новацій, наявністю чи доступністю тих чи інших будівельних матеріалів, технологій тощо.

2. Початок сегментації функцій печі на теренах Середнього і Західного Полісся припадає приблизно на другу половину ХІХ ст. і зумовлений передусім подальшим розвитком горизонтального планування житла. Наслідком цього процесу стала поява в оселях заможних селян-поліщуків груб, а згодом – опалюваних лежанок. Цей процес відбувався нерівномірно в часі та просторі і, на відміну від інших етнографічних районів України (насамперед Волині, Поділля), торкнувся лише заможної верстви поліщуків.

3. У традиційному житлі мешканців Полісся до початку ХХ ст. включно спорадично побутувало відкрите вогнище як єдиний і основний опалювальний пристрій. Можна виділити два варіанти цього реліктового явища матеріальної культури: 1) наземне вогнище (можливо, навіть трохи заглиблене в хатню долівку); 2) вогнище, підняте над долівкою на висоту звичної пічної платформи (“горен”, “горно”).

²⁸³ *Топорков А. Л. Печь // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Москва, 2002. С. 364.*

²⁸⁴ *Топорков А. Л. Огонь // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Москва, 2002. С. 336.*

²⁸⁵ *Плотникова А. А. Дым // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. Москва, 1999. Т. 2: Д–К (Крошки). С. 168.*

4. Наявність у поліському народному житлі відкритого вогнища дає змогу зробити висновок (з урахуванням доброї збереженості архаїчної народної культури Полісся загалом) про те, що генезис та еволюція системи опалення традиційного житла поліщуків (ширше – українців як етносу) мали такі ж закономірності, як і в інших слов'янських народів: від наземного примітивного відкритого вогнища до варистої печі. Однак незадовільний стан джерельної бази наразі не дозволяє однозначно відповісти на низку запитань: генезис варистої печі безпосередньо пов'язаний із відкритим вогнищем чи останнє є тупиковою лінією розвитку опалювальної системи поліського житла? Чому на теренах Полісся у народному житлі так довго затрималося саме відкрите примітивне вогнище, тоді як подальша фаза його розвитку – напівзакрите вогнище (яке, зазначимо, з погляду конструкції ближче до печі і добре відоме ще з ранньослов'янських пам'яток, до того, ж збереглося у побуті українців південніших районів у реліктовій формі “кабиці”) на цій території майже невідоме? Можливо, вариста піч потрапила в поліську оселю уже у сформованому вигляді як продукт культурних контактів і запозичень із південніших територій України? Наразі ці питання залишаються відкритими і чекають свого з'ясування.

5. Еволюція опалювальної системи – витіснення вогнища піччю – спричинила значні зміни в конструкції і плануванні традиційного поліського житла (зміну місця опалювального пристрою, розвиток системи димовідведення, появу стелі, нових конструкцій даху тощо).

6. Опалювальні пристрої, прилади для їх обслуговування і відведення диму займають помітне місце у традиційних світоглядних уявленнях та обрядово-звичаєвій культурі як поліщуків, так і українців загалом. Саме опалювальний пристрій (піч, первісно – вогнище) в уявленнях поліщуків виступав локусом домовика – предка-опікуна мешканців оселі та їх господарства, а також одним із варіантів місцезнаходження потойбічного світу, в якому перебували покійні предки.

7. З огляду на важливість пошанування покійних предків (“дідів”) у традиційній світоглядній системі поліщуків піч (вогнище) і різні, належні до опалювальної системи, прилади та пристрої, є стійкими атрибутами місцевих демонологічних вірувань, усіяких гадань, повір'їв, магічних дійств, календарних, сімейних й оказіональних звичаїв та обрядів.

8. Ураховуючи незаперечний зв'язок зазначеного пласту традиційної духовної культури поліщуків з уявленнями про потойбічний світ, померлих предків та їхній визначальний вплив на життя і добробут живих нащадків, можна стверджувати, що в основі сакралізації вогню, домашнього вогнища (печі) лежить давній, індоєвропейський за походженням, поховальний обряд через трупоспалення, який побутував на українських землях майже до кінця I тис. н. е.

**HEATING EQUIPMENT IN THE PEOPLE'S DWELLING OF THE
MIDDLE POLISSIA (CONSTRUCTIVE, FUNCTIONAL AND
OUTLOOK ASPECTS)**

Roman SILETSKY

The Ivan Franko National University of L'viv, the Chair of Ethnology

The article is dedicated to the heating equipment (fireplace, furnace, rough) and types of flue in polishchuks' dwelling as they developed through history. Structure and function of this equipment are cleared up. Connection between the heating system as the phenomenon of the Middle Polissya population's material culture and their traditional spiritual culture – demonology, family rituals, beliefs, omen, magic is established. The author clarified outlook foundations and cultural realities, which contributed to the emergence in polishchuks the layer of demonological beliefs, customs, rites, superstitions related to the heating system.

Key words: ethnology, Ukrainians, Polissia, oven, demonological customs and rituals, ancestor worship.

**ОТОПИТЕЛЬНЫЕ УСТРОЙСТВА НАРОДНОГО ЖИЛИЩА
СРЕДНЕГО ПОЛЕСЬЯ (КОНСТРУКТИВНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ
И МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ)**

Роман СИЛЕЦКИЙ

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, кафедра этнологии

Рассмотрены отопительные устройства народного жилища полешуков (открытый очаг, духовая печь, лежанка, обогревательная печка). Исследованы конструкция и функции отопительных устройств. Установлена связь системы отопления жилища населения Среднего Полесья как отрасли материальной культуры с традиционной духовной культурой – демонологией, календарно-бытовой и семейной обрядностью, поверьями, приметами, магией. Выяснены мировоззренческие и культурно-бытовые реалии, обусловившие возникновение у полешуков демонологических верований, обычаев, обрядов, поверьев, связанных с системой отопления традиционного жилища.

Ключевые слова: этнология, украинцы, Полесье, очаг, духовая печь, демонология, обычаи, обряды, культ предков.

Стаття надійшла до редколегії 2.04.2007

Прийнята до друку 20.12.2007